

“HOE BELEVEN GELOVIGE JONGEREN UIT BRUSSEL VANDAAG HUN GELOVIG ZIJN?”

Aantal woorden: 17.071

Lore Pappaert

Studentennummer: 01703577

Promotor: Prof. dr. Bruno Vanobbergen

Masterproef voorgelegd voor het behalen van de graad master in het sociaal werk

Academiejaar: 2021 – 2022

Abstract

België kenmerkt zich als een seculiere samenleving, waarin religie thuishoort in de private sfeer. Ondanks dat religie als privé beschouwd wordt, is het katholiek gedachtegoed nog steeds aanwezig in de samenleving en is er in het publieke debat redelijk wat te doen rond religie. Dit biedt een bijzondere context voor gelovigen, voor wie religie veel betekent. Er is nog geen onderzoek naar hoe gelovigen kijken naar de omgang met religie in België. Deze masterproef focust hierbij op jongeren, omdat zij in deze Belgische context opgroeien. De onderzoeksvraag van deze masterproef luidt als volgt: “Hoe beleven gelovige jongeren uit Brussel vandaag hun gelovig zijn?”. Dit wordt bevestigd aan de hand van online semigestructureerde interviews bij Brusselse jongeren. Twaalf participanten uit de derde graad van het secundair onderwijs worden geïnterviewd over hun beleving van gelovig zijn in de huidige Belgische context op verschillende vlakken. Tijdens de interviews komen verschillende thema's aan bod, waarbij enkele bevindingen uit reeds bestaande literatuur bevestigd worden. Daarnaast merken de participanten dat de samenleving seculier is en dat weinig mensen om religie geven. De participanten bevestigen ook het bestaan van islamofobie gedachtegoed en krijgen te maken met vooroordelen en in mindere mate zelfs met discriminatie. Ten slotte lijken de participanten vooral tolerantie en normalisatie van religie te willen binnen de samenleving. Deze masterproef geeft slechts een indicatie voor mogelijks relevant verder onderzoek. Verder onderzoek kan religiebeleving in een andere context bevragen of kan nagaan hoe er meer kennis en begrip kan komen voor religie als levenswijze.

Voorwoord

Deze thesis is het sluitstuk van mijn opleiding Pedagogische Wetenschappen, gevolgd door Sociaal Werk. Het schrijven van deze thesis confronteerde me met een hele reeks vragen en twijfels. Ook vond ik het in het begin best confronterend om de verantwoordelijkheid te dragen een 'onderzoek' uit te voeren. Ik ben dan ook zeer dankbaar voor de ondersteuning van mijn promotor, prof. dr. Bruno Vanobbergen. De feedback en reflecties tijdens online meetings zorgde ervoor dat deze thesis meer focus kreeg en ik wist welke vragen te beantwoorden.

Daarnaast wil ik de mensen in het werkveld vernoemen die me hielpen om participanten te vinden. Bedankt aan Fien Ingelbrecht van Axcent vzw, voor de tijd die je nam om met me af te spreken en contactgegevens te delen. De informatie was een zeer nuttige aanvulling voor deze thesis. Bedankt aan Lenthe Goossens, godsdienstleerkracht in Don Bosco, voor de tijd die je vrijmaakte voor de uitleg van mijn thesis en het actief bevragen voor mogelijke participanten. Dit wordt erg gewaardeerd. Verder bedankt aan Guido Vandepierre, verantwoordelijke voor de Nederlandstalige pastorale eenheid in Anderlecht, voor de tijd en moeite die u stak in het rondvragen voor eventuele participanten.

Ik wens ook graag mijn participanten te bedanken. Jullie hadden een vertrouwen in mij dat ik niet verwachtte. Bedankt voor jullie interesse en eerlijkheid in jullie antwoorden. Ik heb gedurende dit proces bijgeleerd over mezelf en het 'onderzoek doen'. Tegelijkertijd ervaarde ik veel stress en zelfs angst af en toe. Het schrijven van een masterproef kan best isolerend zijn, gelukkig kon ik bij enkele personen terecht die ik hierbij graag wil bedanken.

Eerst en vooral dankjewel aan mijn ouders, zussen en vriendinnen voor het tolereren van mijn gedemotiveerde uitlatingen en voor jullie aanmoediging en hulp. Verder bedankt aan enkele medestudenten uit het sociaal werk, Charlotte, Shannon, Hajar, Lisa, Lena en Lore, om samen te werken, me te laten ventileren en te helpen bij vragen of twijfels. Dankjewel ook aan Vanessa om samen met mij te relativeren en me te helpen om de moed erin te houden. Ten slotte bedank ik graag enkele vriendinnen uit de bachelor. Nienke, Eva en Marie-Laure, dankjewel om me te ondersteunen wanneer ik het even niet zag zitten en me aan te moedigen wanneer het wel even vlot ging. Onze online masterproefsessies waren een grote steun voor mij.

Toelichting van aanpak en eigen inbreng

Het onderwerp van deze thesis, religie bij jongeren, is gebaseerd op eigen interesse. Het duurde even voordat dit onderwerp en de focus ervan vastlag. In 'Masterproef I' was het onderwerp onder begeleiding van mijn vorige promotor prof. dr. Michel Vandebroeck verschoven naar sociale steun bij jongeren. In samenspraak met mijn huidige promotor prof. dr. Bruno Vanobbergen werd terug voor religie bij jongeren gekozen.

De afbakening van het onderwerp (religie**beleving**) en bijhorende context (plaats, leeftijdsgrenzen, welke religies...) werden verder via mail en in online meetings besproken tot er uiteindelijk een onderzoeksvraag tot stand kwam. In het tweede masterproefseminarie kreeg ik de feedback dat ik me best beperkte tot bepaalde religies of focuste op specifieke domeinen in relatie tot religiebeleving. Omdat ik niet op voorhand religies wilde uitsluiten en op aanraden van mijn promotor, werd voor de tweede optie gekozen. Ik koos ervoor drie maatschappelijke domeinen te bevragen: hulpverlening, vrije tijd en onderwijs.

Het zoeken van participanten, de afname van de interviews en de data-analyse gebeurde grotendeels op eigen initiatief. Bij vragen of twijfels contacteerde ik mijn promotor. Indien nodig, legden we een online meeting vast, waar steeds ruimte was voor voorbereide vragen. Om participanten te zoeken, raadde mijn promotor me aan om bij religieuze organisaties, zoals moskeeën, langs te gaan, maar daar voelde ik me niet comfortabel bij. Daarom werd ervoor gekozen eerst via scholen participanten te zoeken en vervolgens via vrijetijdsbestedingen.

In de periode van participanten zoeken werd ik gecontacteerd door de organisatie Axcent vzw, die interesse had in mijn thesisonderwerp. De verantwoordelijke, Fien Ingelbrecht, deed reeds een bevraging bij Brusselse middelbare schoolstudenten. Dankzij haar kreeg ik bijkomende informatie uit het werkveld en contactgegevens van leerkrachten die ik kon contacteren. Zo kwam ik bij leerkracht Lenthe Goossens, die toestemming gaf om in twee klassen uitleg te geven over mijn thesis, wat me behoorlijk wat participanten opleverde.

Bij het begin van de afname van de interviews uitte mijn promotor twijfels of ik al ver genoeg zat in het masterproefproces. Mijn probleemstelling en literatuurstudie waren toen namelijk nog niet af. Het eerste interview was toen reeds gepland en ik vond toen dat het wel tijd was. De draft van de interviewleidraad werd nagelezen en goedgekeurd door mijn promotor. In de periode van de interviewafnames herwerkte ik ook mijn literatuurstudie. Het lijkt me wel relevant om te vermelden dat de verschillende delen van de thesis dus door elkaar geschreven werden. De thesis begon pas vorm te krijgen na het uitschrijven van de resultaten. Vanaf dan werd de feedback van mijn promotor ook concreter. Ik had in samenspraak met mijn promotor beslist om eerst de data te analyseren en de resultaten af te hebben, alvorens de literatuurstudie en probleemstelling te herwerken.

Inhoudstafel

Abstract.....	I
Voorwoord	II
Toelichting van aanpak en eigen inbreng	III
1. Probleemstelling.....	2
2. Literatuurstudie	5
2.1 <i>Theoretisch kader</i>	5
2.2 <i>Impact van gelovig zijn</i>	6
2.3 <i>Belgische context</i>	8
2.4 <i>Aandacht voor religie binnen onderwijs, vrije tijd en hulpverlening</i>	10
3. Methodologie	14
3.1 <i>Doelgroep</i>	14
3.2 <i>Instrumenten</i>	14
3.3 <i>Dataverzameling</i>	17
3.4 <i>Data-analyse</i>	18
3.5 <i>Validiteit en betrouwbaarheid</i>	19
3.6 <i>Ethiek</i>	20
4. Resultaten	21
4.1 <i>Persoonlijke beleving</i>	21
4.2 <i>Religiebeleving binnen het gezin</i>	22
4.3 <i>Religiebeleving met vrienden</i>	23
4.4 <i>Vrije tijd en geloofsgemeenschap</i>	24
4.5 <i>School en hulpverlening</i>	25
4.6 <i>Bredere samenleving</i>	26
4.7 <i>Discriminatie</i>	28
4.8 <i>Vraag naar tolerantie</i>	29
5. Discussie.....	31
5.1 <i>Beperkingen van het onderzoek</i>	33
5.2 <i>Aanbevelingen voor volgend onderzoek</i>	34
6. Conclusie.....	35
7. Bronnenlijst.....	36
8. Bijlagen.....	43
<i>Bijlage 1: Informed consent (Nederlands)</i>	43

<i>Bijlage 2: Informed consent (Frans)</i>	44
<i>Bijlage 3: Informed consent (Engels)</i>	45
<i>Bijlage 4: Actief informed consent voor ouders (Nederlands)</i>	46
<i>Bijlage 5: Actief informed consent voor ouders (Frans)</i>	47
<i>Bijlage 6: Actief informed consent voor ouders (Engels)</i>	48
<i>Bijlage 7: Passief informed consent voor ouders (Nederlands)</i>	49
<i>Bijlage 8: Passief informed consent voor ouders (Frans)</i>	50
<i>Bijlage 9: Passief informed consent voor ouders (Engels)</i>	51
<i>Bijlage 10: Interviewleidraad (Nederlands)</i>	52
<i>Bijlage 11: Interviewleidraad (Frans)</i>	55
<i>Bijlage 12: Interviewleidraad (Engels)</i>	58

1. Probleemstelling

In Europa wordt de Verlichting doorgaans geïnterpreteerd als het loskomen van religie, omdat gelovig zijn een keuze inhoudt die de eigen autonomie deels inperkt (Mavelli, 2013; Bernts & Jansen, 2019). Mede als gevolg van deze secularisering, wordt religie steeds meer uit de publieke ruimte en naar private sfeer geduwd (Bernts & Jansen, 2019). Illustratief voor deze kentering is dat verschillende instanties met christelijke oorsprong religieuze termen weren uit hun communicatie en het boerkaverbod dat van kracht is sinds 2011 (Masquelier et al., 2020; Sleiderink, 2017; Sellam, 2017). Verder is de discussie over het dragen van religieuze tekens in de publieke ruimte, zoals bijvoorbeeld een hoofddoek op het werk, nog steeds actueel (Van Maldeghem, 2021).

Religie wordt in België niet enkel verdrongen naar de private sfeer, maar ook naar de marge van de samenleving (Bernts & Jansen, 2019; Van Lierde, 2022). 'Niet-gelovig zijn' is de publieke norm (Bernts & Jansen, 2019) en de media schetsen een eenzijdig beeld van religies, voornamelijk gefocust op controversen (Europese Unie voor grondrechten, 2017). Zo komt de Katholieke Kerk bijvoorbeeld aan bod wanneer het gaat om seksueel misbruik binnen de Kerk (Sleiderink, 2017). Islam en jodendom komen dan aan bod wanneer het gaat over religieuze klederdracht of voorschriften rond eten, zoals onverdoofd slachten of het volgen van de Ramadan (Mescoli, 2019).

Secularisering is een proces dat nog steeds gaande is. Vannieuwenburg (2019) wijst hierbij op het feit dat België een zachte scheiding tussen Kerk en Staat handhaaft. De scheiding tussen Kerk en Staat is niet volledig doordat de overheid de erkende religies financiert (Vannieuwenburg, 2019). De laatste jaren worden steeds meer vragen gesteld bij deze financiering, omdat steeds minder mensen naar de kerk gaan onder andere (Cattebeke, 2016; Masquelier et al., 2020). Daarnaast zijn verschillende nationale feestdagen nog christelijk en wordt er meer geïnvesteerd in de katholieke erediensten dan in die van andere religies (Masquelier et al., 2020). Dit heeft te maken met het feit dat christelijke waarden en tradities tot de Belgische cultuur behoren (Masquelier et al., 2020).

Ook bij deze tradities en de evidentie hiervan worden de laatste jaren meer vragen gesteld. Een voorbeeld van een traditie die in vraag wordt gesteld, is het al dan niet aanbieden van het vak godsdienst. Loobuyck (2020) stelt voor dit te vervangen door een vak waarin over verschillende levensbeschouwingen (waaronder religies) kan worden geleerd. Eerder stelde hij concreet een neutraal vak voor, georganiseerd door de overheid: Levensbeschouwing, Ethiek en Filosofie (Munoz, 2013). Theoloog Didier Pollefeyt vindt niet dat er een neutraal vak dient opgericht te worden, omdat een confessioneel vak niet neutraal kan onderwezen worden (Munoz, 2013). Hij schrijft samen met andere professoren aan een nieuwe visie voor het katholiek onderwijs, als antwoord op de huidige context van secularisering en superdiversiteit (Van den Brande et al., 2017). Deze visie heeft als doel het katholieke geloof sterker te profileren als legitieme levensbeschouwing en zou tegelijkertijd moeten leiden tot onderwijs, waarbij bewust over de eigen levensbeschouwing nagedacht wordt en hierover in dialoog getreden wordt (Van den Brande et al., 2017). Verschillende scholen vervingen godsdienst reeds door een vak rond maatschappelijke vorming, burgerschap of filosofie (Maenhout, 2022; Statius, 2022).

Ondanks de secularisering is er nog steeds behoorlijk wat aandacht voor (sommige) religies, wat vaak gepaard gaat met controversen. Tussen april en mei 2022 waren bijvoorbeeld volgende krantenkoppen te lezen: "Protest tegen strafstudie voor het dragen van een hoofddoek op buitenschoolse activiteiten", "Nieuwe klacht tegen ex-districtsraadslid na antisemitische Facebookpost: "De beste Jood is een dode Jood"", "School laat godsdienst vallen voor

maatschappelijke vorming” (Struys, 2022; Van Turnhout & Stassijns, 2022; Maenhout, 2022). Religie is bij vele Europeanen niet langer een manier om betekenis te geven aan hun leven, wat soms vloekt met de mate van religiositeit bij vele gelovigen, vaak minderheden (Masquelier et al., 2020; Storm, 2011). Vooral de islam krijgt hierdoor veel aandacht, volgens Mavelli (2013) en Mescoli (2019), wat zou kunnen te maken hebben met de eerdergenoemde marginalisering van religie en de bijhorende vooroordelen over religieuze groepen (Europese Unie, 2017).

Islamofobie gedachtegoed in de samenleving is versterkt door verschillende terroristische aanslagen, waaronder die in Brussel op 22 maart in 2016 die door extremistische jihadisten werden gepleegd (Mescoli, 2019). Verschillende moslims uit België zijn geradicaliseerd en in de periode rond 2015 vertrokken naar Syrië om mee te vechten aan de zijde van Islamitische Staat, die de aanslagen in onder andere Brussel opeisten (Groeninck, 2020; Masquelier et al., 2020). Na de aanslagen kwam er een politieke focus op radicalisering binnen Islam, die in verband staat met extremisme (Mescoli, 2019).

In de ‘strijd tegen radicalisering’ werden verschillende maatregelen genomen, waarbij onder andere aanspraak werd gemaakt op de politie en het leger (Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers, 2018; Masquelier et al., 2020). Daarnaast verwachtte de overheid dat onderwijspersoneel en hulpverleners op de eerste lijn getraind zouden worden om tekenen van radicalisering te herkennen (Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers, 2018). Er werd zelfs een voorstel ingediend om meldingsplicht te installeren voor hulpverleners die een vermoeden hadden van radicalisering, maar dit werd afgevoerd (Masquelier et al., 2020). Ook het jeugdwerk ontving een oproep, van de Europese Unie (2017), om preventief in te spelen op signalen van radicalisering en hier gepast op te reageren.

Deze masterproef kadert echter niet binnen het radicaliseringsdebat, maar binnen een algemene zoektocht naar sociale cohesie en anti-discriminatie. Religie wordt namelijk in het algemeen ook wel gelinkt aan de superdiversiteit die België als samenleving vandaag kenmerkt (Masquelier et al., 2020; Departement cultuur, jeugd en media, 2018). Er wordt onder andere door sociaal werkers nagedacht hoe in deze context van superdiversiteit in te zetten op sociale cohesie en om te gaan met verschillen (Matheusen, 2020; Departement cultuur, jeugd en media, 2018). Verschillende initiatieven zijn intussen ontstaan die mede als doel hebben om levensbeschouwelijke dialoog mogelijk te maken en respectvol om te gaan met levensbeschouwelijke diversiteit (Orbit vzw, z.d.; Axcent vzw, z.d., Motief vzw, z.d.).

Ook het tegengaan van discriminatie krijgt aandacht in het werkveld (Motief vzw, Orbit vzw). Volgens Unia (2021), Interfederaal Gelijkekansencentrum, is er meer nood aan cijfers omtrent discriminatie op basis van religie (religieuze discriminatie). Religieuze discriminatie en racisme zijn soms verwant aan elkaar (Unia, 2021). Tot nog toe vallen vele aangiftes over religieuze discriminatie onder de cijfers omtrent racisme, wat het vaakst gerapporteerd wordt (Slaats, 2021; Unia, 2021; Amnesty International & Open Society Foundations, 2021).

Het praten over levensbeschouwing zou bevorderlijk kunnen zijn voor het uitklaren van vooroordelen (Le Roi & Benhaddou, 2020). Om te kunnen spreken met mensen van verschillende levensbeschouwingen, is een sfeer nodig waar onzekerheid en verschil mag blijven bestaan (Motief, z.d.). Daarnaast is het belangrijk dat er voldoende tijd genomen wordt om stil te staan bij bepaalde zingevingsvragen en te leren van elkaars antwoorden en visie hierop (Vlaamse Onderwijsraad, 2020). Binnen het hulpverleningslandschap is eenzelfde trend te zien naar meer openheid ten opzichte van onder meer de levensbeschouwing van de cliënt, onder de term van cultuursensitieve hulpverlening (Knipscheer, 2020). In dit idee van het openstaan voor ieders

levensbeschouwing en verschillende levensbeschouwingen naast elkaar te laten bestaan, kadert het onderzoek van deze masterproef.

De hierboven geschetste situatie van de omgang met religie in België biedt de context waarin gelovige jongeren nu opgroeien. Het doet vragen rijzen naar hoe deze jongeren naar de secularisering kijken en hoe ze die, als gelovige, beleven. Gelovig zijn is een deel van de identiteit van een gelovige (Fleischmann & Phalet, 2018) en beïnvloedt andere aspecten van de identiteit (Ang, 2020). Daarom lijkt het interessant om religie eveneens op individueel niveau te bevragen, waar vorig onderzoek vooral ging over structureel niveau (Mavelli, 2012; Mescoli, 2019; Masquelier et al., 2020). Hoewel identiteitsontwikkeling een permanente zoektocht is, staat deze bij jongeren explicieter op de voorgrond (Ang, 2020). Vele jongeren zijn wellicht nog zoekende in welke rol religie in hun leven en hun identiteit speelt (Ang, 2020). De context waarin men opgroeit, heeft een invloed op de ontwikkeling van deze identiteit (Fleischmann et al., 2019). Omdat religie gezien wordt als deel van de identiteit (Ang, 2020), wordt verwacht dat de Belgische context invloed zal hebben op de religiebeleving van de huidige generatie gelovige jongeren.

Bestaand onderzoek op microniveau naar religiebeleving gaat eerder over het praktiserende aspect van gelovig zijn en over de gevolgen van religie op persoonlijk vlak (Hardy et al., 2019). Zo dient religie bijvoorbeeld als copingsmechanisme en kan gelovig zijn zorgen voor meer veerkracht (Furness, 2018; Hardy et al., 2019). Het belang van religie voor de gelovigen blijft onderbelicht, hoewel blijkt dat meer private en persoonlijke aspecten van gelovig zijn sterker gelinkt zijn aan het welzijn van de gelovige (Hardy et al., 2019). Hoe deze persoonlijke aspecten van gelovig zijn (verder: religiebeleving) beleefd worden in relatie tot de huidige context van religie in België, is weinig onderzocht.

Uit literatuurstudie bleek dat volgende vragen niet aan bod kwamen in de bestaande literatuur: Op welke manier heeft gelovig zijn een effect op hun dagelijkse leven, op individueel en sociaal vlak, en hoe beleven ze dit? Hoe kijken gelovige jongeren naar de seculiere samenleving en hoe beleven ze die? De klemtoon ligt hierbij op de beleving van gelovige jongeren, in relatie tot de samenleving. Deze masterproef heeft als doel in kaart te brengen hoe gelovige jongeren uit Brussel het in de huidige seculiere context beleven om gelovig te zijn. De keuze voor Brusselse jongeren werd gemaakt, omdat Brussel een zeer diverse stad is wat religies betreft (Mavelli, 2013; Masquelier et al., 2020). Er werd gekozen voor een brede onderzoeksvraag, om ook zaken te kunnen bevragen die de jongeren zelf willen aankaarten omtrent hun religiebeleving. Om de religiebeleving van de Brusselse jongeren in relatie tot de huidige maatschappelijke context in kaart te brengen, wordt bijgevolg vertrokken van volgende onderzoeksvraag:

“Hoe beleven gelovige jongeren uit Brussel vandaag hun gelovig zijn?”

Wat de structuur van deze masterproef betreft, wordt er eerst ingegaan op bestaande literatuur rond het begrip religie en de impact van gelovig zijn op persoonlijk vlak en op vlak van de leefgemeenschap. Verder komt de Belgische context met betrekking tot religie uitgebreider aan bod. Hier wordt onder andere ingegaan op de secularisering, de marginalisering van religie en een focus op islam binnen de samenleving. Vervolgens wordt er aandacht besteed aan tendenzen betreffende religie in het onderwijs, de hulpverlening en de georganiseerde vrije tijd. Hierna volgt een beschrijving van de methodologie en de resultaten van de masterproef. Ten slotte volgt er een discussie, om tot een korte conclusie te komen.

2. Literatuurstudie

2.1 Theoretisch kader

2.1.1 Het begrip 'religie'

Uit literatuurstudie blijkt dat er geen universeel gedeelde definitie is wat religie betreft. Volgens Martin (2009) bestaat religie enkel als sociaal construct, doordat gelovige mensen de term gebruiken om over religieuze overtuigingen te spreken. Enkele elementen die in vele definities terugkomen, zijn: een geloofssysteem, iets te maken met het 'bovennatuurlijke', iets te maken met geloof (i.t.t wetenschap en rede), de betekenis van het leven, spiritualiteit, gemeenschappelijke instituties georiënteerd rond waarden, rituele praktijken en ethische of sociale normen (Martin, 2009). Definities variëren van heel breed (inclusief yoga bijvoorbeeld) tot heel eng (geloven in één God) (Martin, 2009).

Religie wordt vaak in verband gebracht met andere verwante termen. Zo is er de term 'geloof', wat strikt genomen slaat op de geloofsdimensie van 'gelovig zijn' (Botterman et al., 2006). Doorgaans worden de begrippen 'geloof' en 'geloven' ook gebruikt voor het 'geloven in' en 'beleven van' een religie. 'Geloof' en afleidingen zoals 'gelovig' worden in deze masterproef daarom als synoniemen voor 'religie' en 'religieus' gebruikt. Religie wordt ook verwant aan de term 'godsdienst', wat vaak slaat op het vak over religie in het onderwijs. Ten slotte wordt religie gelinkt aan de term 'levensbeschouwing'. Dit is een bredere term dan 'religie' en verwijst naar hoe mensen naar het leven kijken, zonder per se religieus te zijn (Davidsen et al., 2017). Voor gelovigen kan religie dus wel een levensbeschouwing zijn (Davidsen et al., 2017). Deze masterproef baseert zich op een definitie van Koenig et al. (2012) om religie te omschrijven: religie is een multidimensionaal begrip dat "overtuigingen, gedragingen, rituelen tegenover een transcendente" omvat (Koenig et al., 2012).

Om religie, meer bepaald 'gelovig zijn', nog beter conceptueel af te lijnen voor deze masterproef, wordt verwezen naar basiswerk van Stark & Glock (1968). Deze auteurs deelden gelovig zijn op in vier dimensies: geloof, kennis, praktijk en ervaring. In wat volgt wordt dieper ingegaan op deze indeling.

Een eerste dimensie, de geloofsdimensie, wordt in recenter onderzoek omschreven als het ideeënstelsel van de religie (Botterman et al., 2006). Deze dimensie hangt samen met een tweede, de kennisdimensie, waarbij men ervan uitgaat dat een gelovige graag meer wil weten over de religie waarin die gelooft en zich hierin verdiept (Stark & Glock, 1968). Een derde dimensie is de ervaringsdimensie. Deze slaat op de verbinding en het contact met een hogere macht waarin men gelooft en gaat over religieuze overtuigingen van gelovigen en de relatie met hun God(en) (Stark & Glock, 1968).

Een vierde dimensie ten slotte is de praktijkdimensie (Stark & Glock, 1968). Deze valt uiteen in twee delen: rituelen en devotie (Stark & Glock, 1968). Rituelen zijn praktijken die van de gelovigen verwacht wordt vanuit de betreffende religie (Stark & Glock, 1968). Zo wordt van christenen verwacht dat ze gedoopt zijn (J., 2017). Praktijken uit devotie zijn eerder informeel en worden meestal op eigen initiatief en in private sferen uitgevoerd (Stark & Glock, 1968). De praktijkdimensie heeft volgens Botterman et al. (2006) voornamelijk een sociale functie om samen het geloof te onderhouden en mensen eraan te herinneren waarom het zinvol is om bij de gemeenschap te horen.

Stark en Glock (1968) halen nog een vijfde dimensie aan: de impact van gelovig zijn. Dit betreft volgens hen de praktische uitvoering en beleving van religie, aangezien religie vaak vrij theoretisch wordt voorgeschreven. Deze uitvoering en beleving zouden gevolgen hebben op onder meer sociaal en psychologisch vlak (Stark & Glock, 1968). Zoals eerder vermeld, baseert deze masterproef zich op de vier eerstgenoemde dimensies om gelovig zijn te definiëren. Samengevat is iemand binnen deze masterproef gelovig, indien die gelooft in een religie en de ideeën erachter, zich hierin verdiept of hierover bijleert, investeert in een relatie met een hogere macht en praktiserend is. De vijfde dimensie, de impact van het beleven van religie voor gelovigen, vormt de insteek voor deze masterproef.

2.2 Impact van gelovig zijn

Deze masterproef is gericht op het in kaart brengen van hoe jongeren hun gelovig zijn beleven, wat dicht aanleunt bij de impact die gelovig zijn heeft op verschillende vlakken, met als verschil dat de ervaring van deze impact wordt meegenomen.

2.2.1 Persoonlijk vlak

Op persoonlijk vlak draagt gelovig zijn bij aan een gevoel van *agency*, het zoeken of krijgen van betekenis en een positief zelfbeeld (Hardy et al., 2019). Verder kan een religie spirituele behoeften vervullen en verschillende vormen van steun bieden (Hardy et al., 2019). God is voor gelovigen een vertrouwde bron van bescherming, sterkte, comfort en *guidance* (Hardy et al., 2019). Religieuze geschriften zouden hen belangrijke waarden en richting geven in het leven (Hardy et al., 2019). Gelovig zijn zou zorgen voor meer dankbaarheid en een hogere kwaliteit van leven (Hardy et al., 2019). Onrechtstreeks is gelovig zijn ook gelinkt aan effecten op de fysieke gezondheid van de gelovige en minder delinquent gedrag, middelengebruik en minder kans op een eetstoornis of depressie (Koenig, 2009; Hardy et al., 2019).

Verder kan religie voor gelovigen dienen als copingmechanisme en zou het voor meer veerkracht zorgen (Pargament et al., 2011; Furness, 2018; Hardy et al., 2019). Pargament et al. (2011) maken hierbij onderscheid tussen negatieve en positieve coping. Zo kunnen volgende zaken wijzen op negatieve religieuze coping: zich afvragen of God je verlaten heeft, twijfelen aan de liefde of macht van God en zich gestraft voelen door God. Anderzijds kan het geloof gezien worden als hulp om gevoelens van bijvoorbeeld woede los te laten, om zich minder zorgen te maken over problemen en om steun te ervaren van Gods hulp, liefde en zorg. Dit voorgaande zou dan wijzen op positieve religieuze coping.

Verschillende onderzoeken wijzen op een link tussen gelovig zijn en welzijn (Hardy et al., 2019). Hoewel er waarschijnlijk andere factoren deze link beïnvloeden, hebben de verschillende dimensies van religie en de waarden en attitudes van de gelovige een invloed op het welzijn van de gelovige (Hardy et al., 2019). Daarnaast zouden de geloofsovertuigingen en de relatie met God een invloed hebben op het welzijn van de gelovige (Pargament et al., 2011; Hardy et al., 2019). Meer private en persoonlijke aspecten van gelovig zijn, waaronder het belang van religie voor jongeren, lijken sterker gelinkt aan hun welzijn, maar de affectieve dimensie is minder onderzocht dan de gedragsdimensie (Hardy et al., 2019).

2.2.2 Belang van de leefgemeenschap

Gelovig zijn heeft niet enkel gevolgen op individueel vlak, maar wordt vaak ook samen beleefd (Hardy et al., 2019). Volgens Le Roi & Benhaddou (2020) zou het effect van gelovig zijn op

zelfbeeld afhangen van de mate waarin de totale identiteit, waaronder de levensbeschouwelijke, door anderen aanvaard wordt. Ander onderzoek sluit hierbij aan met de stelling dat gelovig zijn een sociale identiteit is (Fleischmann & Phalet, 2018) en het andere aspecten van je identiteit beïnvloedt (Ang, 2020).

De steun van een geloofsgemeenschap waarvan gelovige jongeren deel uitmaken, zou bijdragen tot beter welzijn (Hardy et al., 2019). Deze steun uit zich in de vorm van mentorschap (Hardy et al., 2019). Bovendien draagt het gelovig zijn bij tot een gevoel ergens bij te horen (Hardy et al., 2019).

De mate waarin familie of ouders religieus zijn, zou kunnen leiden tot een betere ouder-kindrelatie en betere ouderlijke praktijken, waaronder opvoedingspraktijken (Hardy et al., 2019). Anderzijds kan religieus zijn ook destructieve gevolgen hebben (Dollahite & Marks, 2019). Wanneer het geloof zeer strikt geïnterpreteerd en gevolgd wordt, kan dit bijvoorbeeld destructieve gevolgen hebben voor de band van de gelovige met haar familie (Dollahite et al., 2019).

Op vlak van vriendschappen zouden leeftijdsgenoten en sociale controle een positief effect hebben op het welzijn van gelovigen (Hardy et al., 2019). Daarnaast zouden vriendschappen met mensen die tot meerderheidsgroep behoren, helpen voor het gevoel erbij te horen (Fleischmann & Phalet, 2018). In België betreft deze meerderheid jongeren die niet (praktiserend) gelovig zijn (Pollefeyt et al., 2021). Onderzoek bij religieuze minderheden geeft wel ook aan dat jongeren met vooroordelen te maken krijgen met betrekking tot hun religie (Hardy et al., 2019). Het zou hierbij gaan om de vooroordelen over hun geloofsovertuiging, religieuze praktijken en cultuur (Hardy et al., 2019).

2.2.3 Maatschappelijke context

De context waarin men opgroeit, heeft een impact op de persoonlijke ontwikkeling (Fleischmann et al., 2019). Bij wijze van introductie op het volgende deel dat dieper zal ingaan op de Belgische context, wordt hier reeds kort de politieke en juridische situatie geschetst.

In België zijn er zes verschillende religies erkend (Federale Overheidsdienst Justitie, z.d.-a). De erkende erediensten zijn het jodendom, het anglicanisme, het rooms-katholicisme, het protestantisme, de islam en de orthodoxe religie (Federale Overheidsdienst Justitie, z.d.-a). Volgens het laatste regeerakkoord zou hier in de komende legislatuur het boeddhisme aan toegevoegd worden (Vlaamse Regering, 2020). Er zijn geen exacte data beschikbaar van het aantal gelovigen in België, althans geen officiële (Merry, 2005). De verschillende overheden van België zien dit als private zaak (Federale overheidsdienst Justitie, z.d.-b).

In België geldt het recht op godsdienstvrijheid (Senaat, 2019). Dit houdt in dat de overheid bij iedere wet de vrijheid dient te garanderen om een religie aan te hangen of uit te oefenen (Vannieuwenburg, 2019). Deze vrijheid omvat ook de openbare uitoefening van erediensten (Senaat, 2019). Daarnaast gaat dit gepaard met de negatieve vrijheid om niet gedwongen te kunnen zijn een bepaalde religie aan te hangen of uit te oefenen (Senaat, 2019). Ten slotte mag de Staat zich niet mengen in de aanstelling of benoeming van religieuze bedienaren (Senaat, 2019). Recht op godsdienstvrijheid is opgenomen in de Belgische grondwet, maar is, indien in strijd met andere rechten, niet superieur (Senaat, 2019; Vannieuwenburg, 2019).

2.3 Belgische context

2.3.1 Secularisering

Er is sprake van een sterke secularisering in België (Masquelier et al., 2020). Secularisering kan begrepen worden als het verschijnsel waarbij minder mensen gelovig zijn en er meer maatschappelijke domeinen zijn waarin religie geen betekenisvolle rol speelt (Wijsen, 2021). De secularisering is verwant aan de scheiding tussen Kerk en Staat (Vannieuwenburg, 2019). Seculiere samenlevingen vinden dat religie tot de private sfeer hoort en ondergeschikt moet zijn aan de macht van de overheid (Mavelli, 2013). Vannieuwenburg (2019) meent echter dat de secularisering in België geen harde scheiding kent, omdat de staat de verschillende erkende religies financiert. Dat België geen harde scheiding kent tussen Kerk en Staat, wordt bevestigd door Groeninck (2020). Hij ziet secularisering als een proces waarbij de scheidingslijnen tussen 'religieus' en 'seculier' continu verschuiven en afgetoetst worden.

De Katholieke Kerk had een sterke machtspositie vanaf de onafhankelijkheid van België, waardoor het katholieke geloof lange tijd ruim de grootste religie was (Botterman et al., 2006). Intussen is de aanhang van de Katholieke Kerk sterk verzwakt tegenover een paar generaties geleden (Botterman et al., 2006). Het katholieke gedachtegoed is echter nog steeds aanwezig bij de Belgische bevolking. Volgens een bevraging van Pew Research Center van 2018 zag 46% van de bevroegde Belgen zichzelf nog als christelijk, maar slechts 10% was praktiserend. Masquelier et al. (2020) wijzen hierbij op het feit dat gelovige minderheden, zoals moslims, orthodoxen en protestanten, intussen meer praktiserend zijn dan katholieken. Desondanks zit het religieus pluralisme niet structureel ingebakken en is er een zekere loyaliteit ten opzichte van de Katholieke Kerk (Fleischmann & Phalet, 2018). Zo zijn er meer katholieke ministers en gaat er meer budget naar katholieke (en orthodoxe en protestantse) organisaties dan naar islamitische bijvoorbeeld (Masquelier et al., 2020).

2.3.2 Marginalisering van religie

De Belgische samenleving is niet inclusief ten opzichte van (alle) religies, waardoor religieuze toewijding soms het gevoel bij de samenleving te horen, bemoeilijkt (Fleischmann & Phalet, 2018). Wanneer in de samenleving over religie gesproken wordt, is dit meestal als onderdeel van de superdiversiteit die de samenleving vandaag kenmerkt of controversiële thema's (Departement cultuur, jeugd en media, 2018; Mescoli, 2019). Een voorbeeld van een controversieel thema is het voorkomen van praalwagens op Aalst Carnaval die met joden spotten, wat al dan niet als discriminerend wordt gezien (Joosen, 2019).

Religie is bij vele Europeanen niet langer een manier om betekenis te geven aan hun leven, wat soms vloekt met de mate van religiositeit bij vele gelovigen (Storm, 2011). Als Europees land is de Belgische samenleving gebaseerd op ratio en de Verlichtingswaarden (Matheusen, 2020; VRT, 2019), en dit lijkt volgens sommigen niet in lijn te liggen met religie (VRT, 2019), terwijl er in België nog steeds gelovige mensen leven voor wie hun levensbeschouwing een belangrijke houvast is (Le Roi & Benhaddou, 2020). Het dragen van Islamitische traditionele kledij bijvoorbeeld, vooral bij vrouwen met Marokkaanse origine, wordt vaak gezien als iets dat de Europese vooruitgang en basiswaarden beschaamd (Merry, 2005).

Doordat steeds minder mensen naar de Kerk gaan, komen er meer stemmen op om de katholieke kerk minder te financieren (Cattebeke, 2016; Masquelier et al., 2020). Vannieuwenburg (2019) meent dat het tijd is voor de staat om een sterkere positie in te nemen ten opzichte van de scheiding tussen kerk en staat.

2.3.3 Focus op Islam

Los van het radicaliseringsdiscours werd reeds vermeld dat België een seculiere samenleving is, waar religie een private aangelegenheid dient te zijn. Echter, secularisering is een proces waarbij de grens tussen 'religieus' en 'seculier' continu verschuift en afgetoetst wordt (Groeninck, 2020). Deze grens is niet rigide en wordt bepaald door sociale interactie over ervaringen in de praktijk (Groeninck, 2020). In wat volgt worden actuele discussies en tendensen besproken die het debat over deze grens trachten weer te geven. De bespreking beperkt zich tot discussies binnen het onderwijs, de georganiseerde vrije tijd en de hulpverlening, vanuit de veronderstelling dat jongeren hier het meest mee in aanraking komen.

Er is reeds veel wetenschappelijke literatuur over Islam in Westerse landen, beduidend meer dan over andere afzonderlijke religies. Ook in het publieke debat is Islam, ondanks de secularisering, een veel besproken onderwerp.

België was in 1974 een van de eerste landen in Europa dat Islam als religie erkende. Toch werd de maatschappelijke erkenning regelmatig op de proef gesteld (Merry, 2005). De erkenning duurde een lange tijd, omdat een representerend orgaan moest aangeduid worden (Fleischmann & Phalet, 2018). Doordat dit pas rond 2000 gebeurde, zijn Islamitische organisationele structuren in België minder ontwikkeld dan in andere landen (KULeuven, 2017; Fleischmann & Phalet, 2018). De erkenning viel initieel in het begin van de 20^e eeuw als gunst voor islamitische arbeiders uit Marokko, Turkije, Algerije en Tunesië die immigrerden naar België om in steenkoolmijnen te werken (Mescoli, 2019). De link tussen Islam en migratie is de dag van vandaag nog steeds aanwezig (Mescoli, 2019).

De laatste decennia werd, net zoals in andere Westerse landen, een beeld gecreëerd rond de Islam die niet zou stroken met de Verlichtingswaarden van de Belgische samenleving (Mavelli, 2013; Masquelier et al., 2020). De Islam wordt de laatste decennia zowel politiek, in de media als sociaal gezien als een zondebok (Mescoli, 2019; Le Roi & Benhaddou, 2020). Dit heeft onder meer te maken met terroristische aanslagen die ook Brussel en Zaventem troffen in 2016 (Mescoli, 2019). Deze aanslagen droegen bij tot een discours waarbij heel de islamitische religie als een bedreiging voor de Verlichtingswaarden wordt gezien (Mavelli, 2013). Islam wordt als bedreiging gezien omdat het idee heerst dat moslims naar een systeem willen waar geen scheiding is tussen Kerk en Staat (Mavelli, 2013). Echter, ook binnen de Islam is er sprake van secularisering (Le Roi & Benhaddou, 2020). Le Roi & Benhaddou (2020) geven aan dat er verschillende stromingen en belevingen bestaan binnen de Islam.

Het beeld van de Islam als een bedreiging geeft een excuus om een indeling te maken tussen een Islam die 'accepteerbaar' en 'niet accepteerbaar' is (Groeninck, 2020). Dit geeft seculiere overheden de mogelijkheid in te grijpen om de zogenaamde veiligheid van haar burgers te waarborgen (Mavelli, 2013). Na de aanslagen werd er politiek sterk ingezet op het tegengaan van radicalisering binnen de islam (Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers, 2018). In een rapport in het kader van de terreuraanslagen wordt benadrukt dat jongeren de kans moeten krijgen om zich cultureel uit te drukken, zowel op school als erbuiten, zodat ze uitdrukking kunnen geven aan de eigen identiteit in de Belgische samenleving op een vreedzame manier (Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers, 2018). Dit zou volgens de Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers (2018) radicalisering kunnen tegengaan.

In ditzelfde rapport wordt erkend dat er een culturele kloof is in onze samenleving en wordt die gelinkt aan het bestaan van radicalisering (Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers, 2018).

Voor de 'strijd tegen radicalisering' wordt gekeken naar de politie en het gerecht, maar ook naar het onderwijs en eerstelijns werkers (Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers, 2018). Onderwijspersoneel en hulpverleners zouden volgens de Kamer getraind moeten worden om tekenen van radicalisme te herkennen (Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers, 2018).

In de strijd tegen radicalisering schuilt echter een gevaar op stigmatisering (Dergić et al., 2022). Je riskeert meer stigmatisatie door deze visibiliteit, terwijl de bedoeling is om bepaald gedrag of een bepaalde groep mensen te normaliseren (Dergić et al., 2022). Recent onderzoek toont dat de houding van jongeren ten opzichte van religies van het islamofobe discours afwijkt (Pollefeyt et al., 2021). Jongvolwassenen uit de derde graad middelbaar verkiezen een open houding tegenover religies (Pollefeyt et al., 2021). Een meer extreme visie, in de zin van niet bescheiden of tolerant naar anderen, wordt verworpen volgens onderzoek van Pollefeyt et al. (2021).

2.4 Aandacht voor religie binnen onderwijs, vrije tijd en hulpverlening

2.4.1 Onderwijs

Er is behoorlijk wat te doen rond de plek van religie binnen het onderwijs, meer bepaald op vlak van het vak 'godsdienst' en het dragen van religieuze tekens. Belangrijke context bij deze discussies is dat er naast het officieel onderwijs, ook vrij onderwijs bestaat in België (Vlaamse overheid, z.d.). Het officieel onderwijs is het onderwijs opgericht en onderhouden door de Vlaamse overheid (Vlaamse overheid, z.d.). Het vrij onderwijs wordt privé beheerd en bestaat uit onder andere uit religieuze scholen, waarvan de katholieke het grootste deel uitmaken (Vlaamse overheid, z.d.). Het vrij onderwijs wordt gesubsidieerd door de overheid, wat afstamt van een historische afspraak tussen liberalen en katholieken bij de onafhankelijkheid van België (Groeninck, 2020). Dit is opnieuw een indicatie van de onvolledige scheiding tussen Kerk en Staat (Vannieuwenburg, 2019).

Een school is een ideale plek om het over levensbeschouwing of religie te hebben, omdat mensen met verschillende levensbeschouwingen elkaar hier ontmoeten (Le Roi & Benhaddou, 2020). Officiële scholen zijn verplicht om vakken over de verschillende erkende religies aan te bieden, indien hier vraag naar is. Scholen van het vrij onderwijs daarentegen zijn niet verplicht andere religieuze vakken aan te bieden (Vannieuwenburg, 2019). Het vrij onderwijs bestaat, naast het katholieke onderwijs, ook uit anglicaanse, islamitische, joodse en protestantse scholen. Een eerste actuele discussie binnen het onderwijs die hier besproken wordt, is die rond het vak godsdienst.

Zowel binnen het onderwijs als erbuiten groeit de overtuiging dat het vak godsdienst aan verandering toe is (Van den Brande et al., 2017; Vannieuwenburg, 2019, GO!, 2021). Vanuit het katholiek onderwijs wordt er nagedacht over een vernieuwing die antwoord zou moeten bieden op de context van secularisering en superdiversiteit vandaag (Van den Brande et al., 2017). Het is hierbij belangrijk bewust over de eigen levensbeschouwing na te denken en in dialoog te gaan met mensen die verschillende levensbeschouwingen hebben (Van den Brande et al., 2017). In het vrij onderwijs, meer bepaald het gemeenschapsonderwijs, zal men in de komende jaren een uur levensbeschouwing vervangen door een vak interlevensbeschouwelijke dialoog (GO!, 2021). Verschillende academici pleiten voor een meer structurele verandering. Zo zouden Loobuyck (2020), Franken (2021) en Vannieuwenburg (2019) godsdienst vervangen door een neutraal vak over levensbeschouwing en religie, georganiseerd door de overheid. De autonomie van het katholiek onderwijs staat dit echter in de weg (Vannieuwenburg, 2019).

De Vlaamse Onderwijsraad, adviesraad voor de Vlaamse Overheid, deelt het idee dat in het onderwijs plaats moet zijn voor dialoog tussen jongeren met verschillende levensbeschouwingen. Hun boek *Zonder Wrijving Geen Glans* is een “pleidooi om zodanig aandacht te schenken aan culturele, etnische en levensbeschouwelijke verschillen waarop we vandaag in onze samenleving botsen en dus ook op school, dat ze niet verworden tot geschillen maar kunnen uitgroeien tot krachtige onderwijsmomenten” (Vlaamse Onderwijsraad, 2020). Leerlingen zouden dan spreken met andersdenkenden en de diversiteit, waarover men spreekt binnen de samenleving, kunnen ervaren (Le Roi & Benhaddou, 2020).

Over de onderwijsnetten heen worden er verschillende initiatieven genomen om interlevensbeschouwelijke dialoog en samenleven te stimuleren. In 2012 werd er door de Commissie Levensbeschouwelijke Vakken reeds aandacht gevestigd op dialoog tussen verschillende levensbeschouwingen op school. In 2022 lijken de interlevensbeschouwelijke competenties stilaan geïmplementeerd te worden (LCoS, 2022). Deze competenties bieden zicht op de eigen levensbeschouwing, die van anderen en de relatie tussen de levensbeschouwing en de samenleving (LCoS, 2022). Ook op Europees vlak is er aandacht voor het interlevensbeschouwelijke dialoog binnen het onderwijs. Europees project Educ8 biedt didactische ondersteuning om de eigen levensbeschouwing te verkennen en andere levensbeschouwingen te leren kennen (Educ8, z.d.). Het project hoopt zo bij te dragen aan minder polarisatie en radicalisering bij jongeren (Educ8, z.d.).

Een tweede discussie betreft de mogelijkheid om religieuze tekens te dragen. Volgens Unia (z.d.-a; z.d.-b) kunnen scholen dit zelf verbieden voor zowel leerkrachten als leerlingen, mits een gegronde reden. Voorbeelden van deze redenen zijn het bewaren van neutraliteit binnen de school en het vermijden van sociale druk om te geloven. In het officieel onderwijs, opgericht door de Vlaamse overheid, geldt een algemeen hoofddoekenverbod met als uitzondering tijdens het vak godsdienst (Unia, z.d.-b). In het vrij onderwijs kan het bovendien voor werknemers met een leidinggevende of vertegenwoordigersfunctie verboden worden om religieuze tekens te dragen (Unia, z.d.-b).

Een derde tendens ontstond na de aanslagen, waardoor er wantrouwen is ten opzichte van islamitisch onderwijs (Groeninck, 2020). De Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers (2018) ziet het onderwijs als “een middel tot integratie” en “een wapen tegen radicalisering”. De Kamer is hierom van mening dat het religieus onderwijs meer gecontroleerd moet worden op de focus hiervan, gericht op inclusie in plaats van isolatie (Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers, 2018). Binnen het vrij onderwijs wordt het onderwijs door afzonderlijke instanties ingericht en gecontroleerd (Franken, 2021). Khalid Benhaddou wierp in het kader van de strijd tegen radicalisering op te investeren in een betere opleiding voor imams die in islamitische scholen lesgeven (KULeuven, 2017).

Echter is niet in kaart gebracht hoe jongeren hier zelf naar kijken. In 2013 werden studenten op middelbare scholen wel reeds bevraagd over levensbeschouwing (Axcent vzw, 2017). Toen bleek dat er om verschillende redenen niet over levensbeschouwing wordt gepraat, maar er weinig kennis en bewustzijn is over het begrip (Axcent vzw, 2017). Deze masterproef bevraagt bij gelovige jongeren onder meer wat jongeren vinden van de aandacht die er is voor religie binnen het onderwijs.

2.4.2 Georganiseerde vrije tijd

Gezien deze masterproef focust op religiebeleving in relatie tot de samenleving, is het eveneens interessant naar plekken buiten de schoolmuren te kijken, zoals het georganiseerde

vrijtijdsaanbod. Bij deelname hieraan leren kinderen en jongeren namelijk zaken die ze op andere plekken niet leren (Coussée & Mathijssen, 2011). Niet iedere jongere zou echter aansluiting vinden bij het georganiseerde vrijtijdsaanbod (Coussée & Mathijssen, 2011).

De Ambrassade (2019), vertegenwoordiger voor het Vlaamse jeugdwerk, meent dat de superdiverse samenleving druk zet op de huidige modellen van het jeugdwerk. Daarom wordt er in de toekomst meer ingezet op de kracht van diversiteit, wat ook aangehaald wordt in hun recentste beleidsnota 2022-2025 (Ambrassade, 2019). Het Vlaamse jeugdwerk zet hierbij in op het tegengaan van discriminatie en een bredere toegankelijkheid (Jeugdwerk, 2018). Dit engagement wordt gesteund door de Europese Unie (2017). Er wordt onder andere aangeraden om onderwerpen zoals religie niet uit de weg te gaan en onderlinge verschillen te laten zijn (Europese Unie, 2017). Wanneer er interreligieuze dialoog ontstaat tussen jongeren, worden jeugdwerkers geacht om gemeenschappelijke waarden te benadrukken (Europese Unie, 2017).

Het jeugdwerk zal streven naar een bredere toegankelijkheid door in te spelen op de diversiteit van noden van jongeren (Jeugdwerk, 2018; Departement cultuur, jeugd en media, 2018). Hierbij wordt gefocust op bepaalde doelgroepen, waaronder jongeren met buitenlandse afkomst (Departement cultuur, jeugd en media, 2018). Geloof wordt hierbij benaderd als een versplintering binnen migratieachtergronden (Departement cultuur, jeugd en media, 2018). In ditzelfde rapport nuanceert men dat doelgroepen niet volledig afgebakend kunnen worden en heeft men oog voor de diversiteit binnen doelgroepen. Zo kan begrepen worden dat een religieus persoon nog andere noden kan hebben dan iemand met een migratieachtergrond.

Volgens Coussée & Nolf (2012) is een groot deel van het verenigingsleven weg gegroeid van de zingeving en betekenis van dit aanbod voor de jongeren, omdat er veelal gefocust wordt op de toeleiding naar het aanbod. Deze masterproef wil nagaan hoe gelovige jongeren staan ten opzichte van georganiseerd vrijtijdsaanbod en of gelovig zijn een reden kan zijn om al dan niet deel te nemen.

Op deze manier zal dit een kwalitatieve aanvulling zijn op eerder onderzoek bij Brusselse jongeren over de deelname aan vrijtijdsaanbod. Volgens een rapport van het Brussels Informatie-, Documentatie- en Onderzoekscentrum zou iets minder dan de helft van de bevroegde Brusselse jongeren nooit creatieve hobby's of cursussen gevolgd hebben (Kavadias et al., 2019). Meer dan de helft van dezelfde steekproef sport nooit in een sportclub en gaat nooit naar een jeugdhuis of een jeugdbeweging/jongerenwerking (Kavadias et al., 2019). Interessant is echter dat in dit rapport van Kavadias et al. (2019) ook deelname aan religieuze activiteiten bevroegd werd: 67,9% van de jongeren gaat hier nooit naartoe. Dit is wellicht te verklaren door het feit dat vele jongeren ook niet gelovig zijn. Meer onderzoek naar participatie in seculiere activiteiten en interreligieuze kennis en ervaring zou relevant zijn, volgens Dollahite & Marks (2019).

2.4.3 Hulpverlening

Binnen het hulpverleningslandschap groeit de overtuiging dat niet iedereen gebaat is met dezelfde soort hulpverlening (Noppe et al., 2018). Dit zorgt voor een shift naar meer aandacht voor de culturele identiteit van een persoon, en onrechtstreeks ook de religieuze.

Mensen die andere (culturele) voorkeuren en waarden hebben dan die in het hulpverleningslandschap, verdienen een andere aanpak, meer bepaald een cultuursensitieve (Bourgeois, 2016). Bij cultuursensitieve hulpverlening gaat het erom dat hulpverleners er niet van uitgaan dat hun referentiekader door iedereen gedeeld wordt en dat ze openstaan voor andere referentiekaders (Broeders van Liefde, z.d.; Knipscheer, 2020). Specifiek voor jongeren zijn er

binnen Jeugdhulp Ondersteuningsteams Allochtonen (OTA's) die zich bezighouden met cultuursensitieve hulpverlening (Opgroeien, z.d.).

Aandacht voor de religieuze identiteit van een persoon binnen een hulpverleningsrelatie zou om verschillende redenen relevant zijn. Zo is het volgens wetenschappelijk onderzoek helpend voor jongeren in het algemeen wanneer er aandacht en respect is voor hun kijk op de situatie (Munford & Sanders, 2020). Aangezien religie invloed heeft op hoe iemand een situatie bekijkt en daarmee omgaat (Pargament, 2011), lijkt het relevant het geloof te betrekken (Van Els & Knipscheer, 2017). Bij cultuursensitief werken wordt dit respect voor jongeren hun kijk op de situatie vooropgesteld (Broeders van Liefde, z.d.).

Het is verder belangrijk om ruimte te creëren voor de levensstijl van jongeren en de keuzes die daaraan verbonden zijn (Munford & Sanders, 2020). De behoeften en overtuigingen van jongeren worden best erkend wanneer samen nagedacht wordt over mogelijke interventies (Munford & Sanders, 2020). Bovendien dienen de verschillende aspecten van hun identiteit gewaardeerd te worden, ook de levensbeschouwelijke (Le Roi & Benhaddou, 2020). Dit laatste is een belangrijk deel van hun identiteit, dus belangrijk om mee in acht te nemen wanneer er hulp geboden wordt (Furness, 2018).

Cultuursensitief werken impliceert ook dat praktijkwerkers openstaan voor en bijleren over religieuze en spirituele geloofssystemen en praktijken (Furness, 2018). Daarnaast is het volgens Furness (2018) noodzakelijk dat praktijkwerkers zich bewust zijn van hun eigen geloofssysteem en copingsmechanismen. Bepaalde gelovigen sluiten zich namelijk van tevoren wat af van hulpverlening om hun sociale en religieuze identiteit te beschermen (Schnitzer et al., 2011).

Deze masterproef gaat onder andere in op de toegankelijkheid van het hulpverleningsaanbod bij gelovige jongeren en hoe belangrijk zij het vinden dat er aandacht is voor religie binnen de hulpverlening.

3. Methodologie

In lijn met het werk van Stark & Glock (1968) dat in de literatuurstudie werd aangehaald, heeft deze masterproef als doel de impact van gelovig zijn, hier religiebeleving, in kaart te brengen. Volgens King et al. (2014) is kwalitatief onderzoek geschikt om betekenisvol inzicht te verkrijgen in religieuze levens van adolescenten. Kwalitatief onderzoek heeft bovendien aandacht voor de rijkheid en complexiteit van religiebeleving en de processen die deze beleving kunnen beïnvloeden. Gezien vorig onderzoek rond religiebeleving voornamelijk kwantitatief was, raden Hardy et al. (2019) aan gebruik te maken van kwalitatieve methoden. De rijkheid en openheid hiervan zijn, volgens hen, zeer gepast om de verschillende betekenissen en functies van religiebeleving in kaart te brengen. Omwille van bovenstaande redenering baseert deze masterproef zich op kwalitatief veldonderzoek.

3.1 Doelgroep

De focus van deze masterproef ligt op een steekproef van praktiserende, gelovige jongeren uit de derde graad middelbaar in Brussel. Deze doelgroep werd gekozen, omdat jongeren van die leeftijd vaak nog zoekende zijn naar hun identiteit (Ang, 2020) en doorgaans nog schoolgaand zijn. Dit laatste was belangrijk, omdat in de interviews gepeild wordt naar de religiebeleving op school. Gezien er in secundair en hoger onderwijs anders met religie wordt omgegaan (Unia, z.d.-a), was het belangrijk dat de participanten nog op de middelbare school zaten om enigszins conclusies te kunnen trekken.

De keuze voor Brussel heeft te maken met zowel de demografie van Brussel en praktische overwegingen. Brussel is een diverse stad op verschillende vlakken, waaronder op religieus vlak. In 2010 zou het grootste deel van protestanten in België in Brussel wonen (Godwin, 2013). Volgens de Belgische ambassade in Israël zouden er in 2016 ongeveer 40.000 joden leven in België, voornamelijk in Brussel en Antwerpen. Voor anglicanen zijn er geen recente schattingen gemaakt voor Brussel, maar het Centraal Comité van de Anglicaanse Eredienst in België vermeldt dat er 20.000 anglicanen zouden zijn (McDonald, z.d.). Het aantal moslims in Brussel werd in 2019 geschat op 25,5% (Hertogen, 2020).

Het is volgens Hardy et al. (2019) belangrijk een onderscheid te maken tussen religieuze identiteit en de mate van religiositeit om de impact van religie op jongeren te onderzoeken. Om rekening te houden met dit verschil in beleving, werden louter praktiserende jongeren geselecteerd. Met praktiserend wordt bedoeld dat de jongeren in kwestie bidden, bepaalde voorschriften naleven, een bepaald dieet volgen... Er wordt hier uitgegaan van het feit dat praktiserende jongeren een hogere graad van religiositeit hebben. Dit wil echter niet zeggen dat er geen variatie is in de beleving van praktiserende jongeren.

3.2 Instrumenten

Hoewel het gebruik van focusgroepen bij aanvang overwogen werd, werd er omwille van volgende redenen gekozen voor individuele interviews. Een eerste reden is dat religie persoonlijk is (Ang, 2020) en bijgevolg ingeschat werd dat één-op-één-gesprekken laagdrempeliger waren, wat verschillende participanten later ook beaamden. Een tweede reden is dat interviews diepgang toelaten en mogelijkheid bieden om door te vragen, gelet op het doel van kwalitatief onderzoek. Bovendien werd het praktisch niet mogelijk geacht alle participanten op eenzelfde plek op eenzelfde tijdstip bijeen te krijgen.

De resultaten van deze masterproef zijn dus gebaseerd op een interviewstudie. Het ging hierbij om individuele semigestructureerde interviews voor een flexibele omgang met de vragen en de structuur ervan (Van Hove, 2014). Dit bleek zeker nodig bij één participant waarbij het interview slechts kort kon plaatsvinden. Er kon toen teruggegrepen worden naar de thema's in plaats van de vragen. In het algemeen bood deze flexibiliteit de mogelijkheid om het interview spontaner te laten verlopen. Zo konden er linken gelegd worden met zaken die eerder tijdens het interview werden aangehaald of kon er dieper doorggevraagd worden naar wat de participanten juist bedoelden (Van Hove, 2014). Het werd belangrijk geacht het interview persoonlijker te maken door deze spontaniteit, gezien de persoonlijke waarde van religie.

Een interviewleidraad werd opgesteld, bestaande uit 26 open vragen (zie bijlagen 10, 11 en 12). De vragen werden zodanig opgesteld dat zowel persoonlijke beleving als beleving in de leefgemeenschap en samenleving aan bod kwamen. Zoals vermeld ligt de focus van deze masterproef op religiebeleving in relatie tot de huidige seculiere context. De bevraging op persoonlijk vlak en op vlak van de leefgemeenschap wordt noodzakelijk geacht om de perspectieven op maatschappelijk niveau te kaderen. De 26 vragen zijn gebaseerd op bredere thema's die gelinkt zijn aan indicatoren van Schalock (2004) en vier etnische identiteitsaspecten van Ang (2020), die hier besproken worden.

Schalock (2004) stelde indicatoren voorop om de kwaliteit van leven (KvL) te bepalen, waarvan er 15 gekozen werden: zelfconcept, identiteit, persoonlijke waarden, keuze, autonomie, weinig stress, (emotionele) steun, sociaal netwerk, voldoening, sociale relaties, mensenrechten, integratie in samenleving, participatie in samenleving, onderwijs en vrije tijd. De insteek van welzijn (Kwaliteit van Leven) is gekozen, omdat literatuur uitwijst dat er een verband is tussen welzijn en gelovig zijn (Hardy et al., 2019) en dit een universeel toegankelijke insteek wordt geacht. Daarnaast is de interviewleidraad gelinkt aan vier aspecten van etnische identiteit die volgens Ang (2020) interessant zijn met jongeren te ontdekken. Deze aspecten omvatten hoe jongeren zichzelf identificeren, de gedragingen die vanuit een bepaalde 'ethniciteit' ontstaan, het gevoel verbonden te zijn met een groep en ten slotte processen die gepaard gaan met het verwerven van een etnische identiteit. Hoe de bovenstaande concepten uit Ang (2020) en Schalock (2004) zich tot de thema's uit de interviewleidraad verhouden, is weergegeven in Tabel 1.

Tabel 1
Wetenschappelijke Onderbouwing Thema's Interviewleidraad

Thema's	KvL (Schalock)	Etnische identiteit (Ang)
Betekenis van religie (persoonlijk)	Zelfconcept/ identiteit	Zichzelf identificeren
Persoonlijke beleving (persoonlijk)	Zelfconcept/ identiteit	Zichzelf identificeren, gedragingen die vanuit een bepaalde 'ethniciteit' ontstaan
Welzijn & religie als coping mechanisme (persoonlijk)	Autonomie, weinig stress, emotionele steun, voldoening	Gedragingen die vanuit een bepaalde 'ethniciteit' ontstaan, processen die gepaard gaan met

		het verwerven van een etnische identiteit
Waarden (persoonlijk, leefgemeenschap)	Persoonlijke waarden, keuze	Zichzelf identificeren, gevoel verbonden te zijn met een groep
Beleving met familie (leefgemeenschap)	Sociaal netwerk, steun, relaties	Gevoel verbonden te zijn met een groep
Beleving met vrienden (leefgemeenschap)	Sociaal netwerk, steun, relaties	Gevoel verbonden te zijn met een groep
Religie in de buurt (leefgemeenschap)	Mensenrechten: respect en gelijkwaardigheid, integratie en participatie in de samenleving	Gevoel verbonden te zijn met een groep; processen die gepaard gaan met het verwerven van een etnische identiteit
Onderwijs (leefgemeenschap, samenleving)	Onderwijs, mensenrechten: respect en gelijkwaardigheid, integratie en participatie in de samenleving	Gevoel verbonden te zijn met een groep, processen die gepaard gaan met het verwerven van een etnische identiteit
Hulpverlening (leefgemeenschap, samenleving)	Integratie en participatie in de samenleving, steun	Processen die gepaard gaan met het verwerven van een etnische identiteit
Vrije tijd (leefgemeenschap, samenleving)	Integratie en participatie in de samenleving, steunend netwerk, vrije tijd	Gevoel verbonden te zijn met een groep; processen die gepaard gaan met het verwerven van een etnische identiteit
Samenleving (samenleving)	Integratie en participatie in de samenleving	Gevoel verbonden te zijn met een groep; processen die gepaard gaan met het verwerven van een etnische identiteit
Vooroordelen en discriminatie (persoonlijk, leefgemeenschap, samenleving)	Mensenrechten: respect en gelijkwaardigheid	Gevoel verbonden te zijn met een groep; processen die gepaard gaan met het verwerven van een etnische identiteit

3.3 Dataverzameling

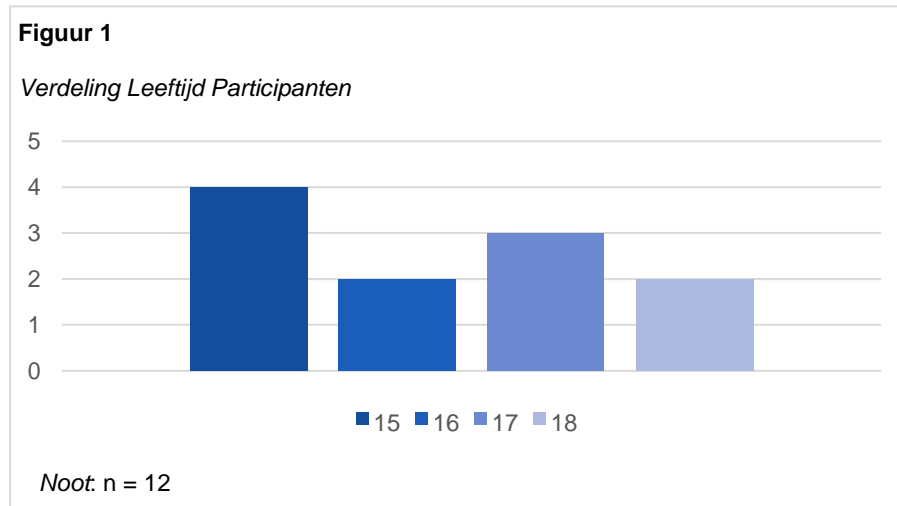
3.3.1 Participanten

Tussen januari en maart 2022 zijn verschillende pogingen ondernomen om participanten te bereiken. Eerst werden Brusselse scholen uit het vrij en officieel onderwijs gecontacteerd, met de vraag of het mogelijk was wat informatie over het onderzoek te komen geven. Scholen leken een efficiënte manier om snel veel leerlingen te kunnen vinden, maar hier is vaak niet op geantwoord of het voorstel werd afgewezen.

Hierdoor zijn er ook participanten gezocht via sociale media (Instagram, Messenger en Snapchat), Brusselse vrijetijdsorganisaties, een protestantse parochie, en andere participanten. Alle participanten zijn onrechtstreeks via een andere persoon bereikt, waaronder een leerkracht en een werknemer in een religieuze vrijetijdsorganisatie. Door het onrechtstreekse contact is er geen zicht op waarom bepaalde participanten niet wensten deel te nemen.

Dertien jongeren stemden in voor een interview, waarvan één afzegde door gebrek aan tijd. Uiteindelijk zijn er dus twaalf jongeren geïnterviewd. De helft van de bevroagde jongeren is katholiek. Verder zijn vier moslima's, één anglicaan en één protestant bevroagd. Gezien het katholicisme, protestantisme en anglicanisme stromingen zijn onder het christendom, is het merendeel van de participanten christen. Er zijn geen orthodoxe christenen of joden bereikt.

De participanten bestaan uit elf meisjes en slechts één jongen en zijn tussen de 15 en 18 jaar. Hoewel van één participant de leeftijd niet geweten is, was de meest voorkomende leeftijd 15 jaar. De verdeling van de leeftijden wordt weergegeven in Figuur 1 hieronder.

3.3.2 Interviews

De interviews werden afgenomen gedurende één maand in maart 2022. Er is geen test-interview uitgevoerd. Wel werd op het einde van het interview gevraagd naar hoe de participant het interview ervaarde en of die nog iets zou willen toevoegen. Vanuit deze feedback zouden komende interviews eventueel kunnen aangepast worden. De participanten gaven echter aan over voldoende zaken te hebben gepraat. De duur van de interviews varieerden van een halfuur tot meer dan twee uur, afhankelijk van hoeveel de participant wenste te antwoorden.

Elke participant werd telkens één keer geïnterviewd. De keuze om fysiek of online deel te nemen, werd bij de participanten gelegd. Aangezien de eerste zeven participanten online wensten deel te nemen, werd dit aan de andere participanten ook voorgesteld. De meeste interviews verliepen via Microsoft Teams, daarna zoom en één interview werd uitzonderlijk telefonisch afgenomen. Het afnemen van online interviews zorgde voor beperkte afleiding en weinig achtergrondruis (Van Hove, 2014). De interviews werden, mits mondelinge toestemming van de participant, dubbel opgenomen, zowel de video als audio. De kwaliteit van de opnames waren goed vanwege de redenen hierboven vermeld, waardoor het transcriberen vlot ging. De transcripties zijn verkrijgbaar op aanvraag.

Ieder interview begon met de mogelijkheid om vragen te stellen (Van Hove, 2014) en een korte, spontane vraag, bv. “Heb je hiervoor stress?”, “Heb je al eens een interview gedaan?”. Twee participanten vroegen om de vragen op voorhand te lezen. Dit werd hen niet geweigerd, gezien dit hen gerust stelde. Voor of na het interview werd er meestal nog wat nagepraat om de participanten duidelijk te maken dat hun inbreng gewaardeerd is.

De focus lag tijdens de interviews op luisteren (Van Hove, 2014) en de participanten aan het woord laten. Er werd verwezen naar eerdere vragen of geparafraseerd, om zeker te zijn dat wat de participant zei, juist begrepen werd. Naarmate de interviews vorderden, was er meer bewustwording van de eigen non-verbale taal. Zo bleek het beter in de camera te kijken en meer bewuste stiltes te laten, maar tijdig ingrijpen wanneer de participant te ver afweek van de vraag.

Omdat Brussel een meertalige stad is, werd in het Frans of Engels gecommuniceerd indien een participant dit wilde. Bijgevolg is ook de *informed consent* (zie 3.5) en interviewleidraad vertaald. De taalbarrière zorgde voor onduidelijkheden en zette druk op de spontaniteit. Er werd dan ook regelmatig feedback gevraagd aan de anderstalige participant om bij te sturen waar nodig. Volgens de participanten had de taalbarrière geen tot weinig invloed op de antwoorden van de participanten, wat bij de data-analyse ook zo leek.

3.4 Data-analyse

De data werden geanalyseerd op basis van een thematische analyse, beschreven door Braun & Clarke (2006). Het doel van de data-analyse is te achterhalen en in de diepte te begrijpen wat gezegd is in de interviews (Mortelmans, 2018). Er werd gebruik gemaakt van een contextuele methode, waarbij erkend wordt dat individuen betekenis geven aan wat ze beleven, maar er tegelijk oog is voor de invloed van de bredere sociale context (Braun & Clarke, 2006). Voor de data-analyse is met het programma Nvivo gewerkt om een beter overzicht te bewaren van de data en efficiënter te kunnen werken (Van Hove, 2014).

Thematische analyse volgens Braun & Clarke (2006) bestaat uit zes fases die doorlopen dienen te worden. Een eerste fase bestond uit het transcriberen van de interviews, waarbij de data voor een eerste keer nauwkeurig doorgenomen werden. Er werden hierbij soms aantekeningen gemaakt in de kantlijn en stukken herlezen. In een tweede fase werden er, met behulp van Nvivo, codes toegekend aan iedere zin of paar zinnen. Hierbij werd een uitzondering gemaakt voor versprekingen en stukken waarin participanten aangaven iets niet te begrijpen, omdat dit niet relevant werd bevonden voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag. De codes die in de meeste interviews terugkwamen, werden in principe weerhouden. In die zin zou een repliceerbaarheid op basis van dezelfde data min of meer dezelfde clusters kunnen opleveren, niettegenstaande dat een andere onderzoeker wellicht andere codes zou toekennen of deze anders zou noemen. Codes die minder vaak terugkwamen, werden in de resultaten vermeld met het aantal erbij.

Wanneer alle transcripties gecodeerd werden, is in een derde fase geprobeerd deze codes te clusteren om thema's te bekomen. Hierbij werd zowel deductief als inductief gewerkt (Braun & Clarke, 2006). Voor de analyse in Nvivo werden de eerder besproken thema's (zie 3.2) gebruikt als structuur voor het coderingsproces. Om de relevantie van een thema te bepalen, werd dit thema getoetst aan de onderzoeksvraag. Vervolgens werd open en axiaal gecodeerd om tot overkoepelende thema's te komen. De thema's die tijdens het codeerproces geselecteerd werden uit de data, veranderden de structuur en inhoud van de oorspronkelijke thema's. De veranderde structuur leidde uiteindelijk tot de thema's die besproken worden in de resultaten.

Voor en tijdens het uitschrijven van de resultaten werd in een volgende fase nog eens nagegaan of er dicht genoeg bij de data gebleven was. Dit werd nagegaan met behulp van het herlezen van extracten uit interviews en coderingen en het selecteren van sprekende quotes. Ook werden de data in deze fase wat meer gestroomlijnd in functie van een vlotte leesbaarheid en een meer coherent verhaal. Hierbij werd een vraag over de invloed van gelovig zijn op het fysiek welzijn geschrapt, omdat het geen meerwaarde vormde om de onderzoeksvraag te beantwoorden. Ten slotte, in een laatste fase, werden de thema's (8) benoemd, die in de resultaten uitgeschreven zijn: persoonlijke beleving, religiebeleving binnen het gezin, religiebeleving met vrienden, vrije tijd en geloofsgemeenschap, school en hulpverlening, bredere samenleving, discriminatie en vraag naar tolerantie.

3.5 Validiteit en betrouwbaarheid

Om de objectiviteit van deze masterproef in kaart te brengen, wordt hier de betrouwbaarheid en validiteit ervan besproken. De betrouwbaarheid wordt doorgaans opgesplitst in interne en externe betrouwbaarheid. De interne betrouwbaarheid slaat op de invloed van een individuele onderzoeker (van Zwieten & Willems, 2004). Gezien er bij deze masterproef slechts één onderzoeker was, is deze interne betrouwbaarheid laag. Bovendien werd er geen rekening gehouden met intersectionaliteit bij het bevragen van religiebeleving. Het kan dus niet uitgesloten worden dat bij sommige resultaten andere overwegingen ook een rol spelen. Er is daarom getracht bij de methodologie zo transparant mogelijk te zijn over de werkwijze en redeneringen en bij de resultaten met de nodige voorzichtigheid te interpreteren en te beschrijven.

De externe betrouwbaarheid duidt op de repliceerbaarheid van het onderzoek (van Zwieten & Willems, 2004). De transparantie in de beschrijving van de methodologie zou de externe betrouwbaarheid van deze masterproef moeten verhogen en de repliceerbaarheid moeten faciliteren. Bovendien is de chronologie van de interviewleidraad in elf van de twaalf interviews gevolgd, met uitzondering van enkele vragen. Ook de omstandigheden waarin geïnterviewd is, zijn zo gelijk mogelijk gehouden. Zo hebben alle interviews, met uitzondering van één, online plaatsgevonden, waarbij de participanten afgezonderd leken te zijn in een kamer. Verder zijn steeds dezelfde voorbeelden aangehaald. De interviewleidraad is in de bijlage terug te vinden. Ook de interviewtranscripties zelf zijn verkrijgbaar via de eigenaar en promotor van deze masterproef.

Net zoals de betrouwbaarheid wordt de validiteit zowel intern als extern besproken, hoewel deze beiden laag zijn. De interne validiteit gaat over het feit of de resultaten een goede weerspiegeling zijn van de werkelijke situatie (van Zwieten & Willems, 2004). De subjectiviteit van de onderzoeker bij het interpreteren van de data is onvermijdelijk bij kwalitatief onderzoek (Van Hove, 2014). Om de interne validiteit te verhogen is de data meermaals doorgenomen, ook tijdens het uitschrijven van de resultaten. Bovendien konden uitspraken steeds opnieuw in hun context gezien worden met behulp van Nvivo om misinterpretaties te beperken.

Met de externe validiteit wordt bedoeld op de generaliseerbaarheid van conclusies (van Zwieten & Willems, 2004). De resultaten zijn niet te veralgemenen buiten de selecte steekproef, gezien er geen zicht is op hoe representatief deze steekproef is voor alle Brusselse religieuze jongeren. De lage externe validiteit van deze masterproef is te wijten aan de beperkte steekproef, de subjectiviteit bij de data-analyse en de openheid van de onderzoeksvraag.

3.6 Ethiek

Ethische aspecten van het onderzoek voeren, zijn gedurende het hele masterproefproces afgewogen. Hieronder worden inspanningen hieromtrent overlopen:

Bij het opstellen van de interviewleidraad zijn de vragen nagelezen om na te gaan of die niet te persoonlijk waren. Dit gebeurde door een jongere, die zelf praktiserend gelovig is en geen participant is. Ook tijdens de interviews was er geen sprake van verplichting om een vraag te beantwoorden. Er is daarnaast geen overbodige persoonlijke informatie van de participanten gevraagd. Zo is enkel het geslacht en de leeftijd geweten. Overige informatie kwam meer spontaan aan bod tijdens de interviews, zoals woonplaats, school, religie van de ouders. Deze informatie is niet gebruikt bij de data-analyse, behalve het feit dat vele jongeren dezelfde religie deelden met hun ouders.

Opdat de participanten goed op de hoogte zouden zijn waar en hoe hun data voor gebruikt zou worden, werd er gebruikt gemaakt van een *informed consent* (zie bijlagen 1, 2 en 3). Naast mondelinge toestemming konden participanten door dit te ondertekenen ook schriftelijk toestemming geven om hun data te gebruiken en te bewaren. De data werden bewaard op een externe harde schijf en een *online cloud*, om er vlotter mee te kunnen werken. Na het indienen van deze masterproef zullen de opnames verwijderd worden en enkel de transcripties en *informed consents* bewaard blijven op een externe harde schijf, voor het geval deze opgevraagd worden. Gezien de meeste participanten minderjarig zijn, werd ook een *informed consent* voor de ouders opgesteld. Voor de participanten onder de zestien jaar is via de participant naar hun ouders een actief *informed consent* (zie bijlagen 4, 5 en 6) opgestuurd, dat ondertekend diende te worden door de ouders van de participant. Voor de overige participanten ouder dan zestien jaar werd een passief *informed consent* voor de ouders (zie bijlagen 7, 8 en 9) in bijlage geplaatst.

Er is zowel voor als tijdens de interviews gecommuniceerd in de taal die de participanten wensten. Ook de *informed consent* voor de participant en de ouders waren bijgevolg beschikbaar in het Frans, Nederlands en Engels. Deze meertaligheid zorgde voor duidelijkere en meer transparante communicatie. Er werd gevraagd welke taal voor de participant het meest comfortabel was, zodat taal geen drempel was om deel te nemen. Het gebruik van verschillende talen, die overigens geen moedertaal zijn, zou evenwel een invloed kunnen hebben op de geloofwaardigheid van de documenten en interviews. Om dit zoveel mogelijk te beperken, zijn de *informed consents* nagelezen door personen die vloeiend zijn in het Frans of Engels.

4. Resultaten

In het algemeen kan er gesteld worden dat gelovig zijn verschillend wordt beleefd. De ene participant deelt dat die soms twijfelt over haar geloof, de andere zegt nooit te twijfelen en enkel vragen te hebben. Weer iemand anders legde de klemtoon op de uitdagingen die zijn geloof hem stelde. Ook over de beleving in hun leefgemeenschap en de bredere samenleving worden uiteenlopende zaken gezegd. In wat volgt, worden terugkerende thema's uit de interviews besproken.

Wanneer in de bespreking van de resultaten 'God' vermeld wordt, slaat dit op zowel Allah als God, gezien deze term het Nederlandstalige woord is voor waar Allah voor staat. Wat de gegeven aantallen betreft, werd getracht enkel de rechtlijnige, expliciete data hierin op te nemen. Echter, gezien deze masterproef gebaseerd is op kwalitatieve data uit interviews, is hier interpretatie aan vooraf gegaan. De aantallen die weergegeven worden, zijn dus mogelijks niet volledig.

4.1 Persoonlijke beleving

Het gelovig zijn wordt unaniem gezien als een deel van de identiteit. Wanneer je gelovig bent, ben je dat altijd en zie je dat als een stuk van jezelf. Twee participanten geven expliciet aan dat ze helemaal anders zouden zijn, indien ze niet zouden geloven. Alle participanten zijn praktiserend en stellen (zo goed als) dagelijks handelingen uit overtuiging voor hun religie. Deze handelingen omvatten bidden, de Bijbel of Koran lezen of beluisteren, vieringen bijwonen, meedoen aan de vasten of de ramadan en religieuze liedjes, podcasts of teksten beluisteren. De ene participant ging hier strikter mee om dan de andere. Zo waren er participanten die benadrukten dat hetsoms in het dagelijkse leven gewoon niet uitkomt om bijvoorbeeld te bidden, wat dan wel eens wordt overgeslagen. Bij één participant wordt het praktiseren meer gezien als verplichting, omdat zijn familie dit doet.

Over het algemeen straalden de participanten rust uit wanneer ze over hun geloofsbeleving praatten. Gelovig zijn en praktiseren is voor hen een manier van leven, waarvoor gekozen is. Elf participanten geven aan dat het gelovig zijn een keuze is die ze op een bepaald moment zelf maakten. Dit zou kunnen verklaren waarom het praktiseren niet als een verplichting wordt gezien. De participanten geven aan dat gelovig zijn hen een reden en zin geeft om te leven. Een participant vraagt zich tijdens een interview luidop af hoe het is als ongelovige te leven:

"I don't know, like people who don't at all, like in life, even, do they have a purpose in their life?"

Meisje, katholiek, 15 jaar

Het geloof wordt gezien als iets dat gepaard gaat met positieve gevoelens, zoals geluk (n=7), dankbaarheid (n=7), mentale rust (n=5) en hoop (n=4). Deze gevoelens kunnen opkomen wanneer men samen met anderen praktiseert, maar ook alleen. Zo kunnen positieve gevoelens naar boven komen wanneer er gebeden wordt, wanneer men een viering bijwoont of wanneer men medegelovigen hun geloof goed ziet belijden.

Daarbij aansluitend heeft gelovig zijn een grote impact op hun persoonlijke alledaagse leven. Het geloof lijkt te zorgen voor een houvast. Elf participanten gaven aan dat het geloof in alles zit wat ze doen. Hun geloof lijkt steun te bieden in het dagelijkse leven. De participanten halen steun uit het vertrouwen dat God er altijd is en dat ook zo zal blijven. Daarnaast zijn ze ervan overtuigd dat

God het goed met hen voor heeft en het beste voor hen wil. Ook zorgt de mogelijkheid om te kunnen praten met God wanneer ze het nodig hebben voor emotionele steun. Deze gedachten lijken bij te dragen aan de rust die de participanten uitstraalden.

Verder wordt gelovig zijn gezien als een reden om een goed persoon te zijn. Wanneer naar de waarden binnen hun religie gevraagd wordt, komen volgende waarden, ongeacht de religie, het meest aan bod: liefde, eerlijkheid en respect. De helft van de participanten geeft aan dit normaal te vinden en denkt dat deze waarden waarschijnlijk door vele ongelovige mensen gedeeld worden. Het schijnt dat deze waarden verenigbaar zijn met die binnen de huidige samenleving. Men hoeft volgens de participanten niet gelovig te zijn om een goed persoon te kunnen zijn. Omgekeerd wel, gelovige mensen worden verwacht ernaar te streven goede personen te zijn. Zo wordt vanuit de religies van de participanten verwacht dat een gelovige geen alcohol drinkt of niet rookt, doodt of steelt, maar ook niet oordeelt of liegt. Voorschriften uit de religie zelf zouden dus helpen om een goed persoon te zijn. Volgens één participant brengen deze verwachtingen soms ook druk met zich mee:

“Well, there is more, you know, we have more responsibility and... Well, not responsibility, but now that we know that we've been told that we can't do certain things, it's like, we feel more guilt maybe after we do them.”

Meisje, katholiek, 15 jaar

In de interviews wordt het geloof ook genoemd als een manier om om te gaan met negatieve gevoelens, zoals schuld, of moeilijke momenten in het algemeen. De participanten gaan, net zoals andere jongeren, met moeilijke momenten om door onder andere naar muziek te luisteren, te praten met vrienden en tijd te nemen om alleen te zijn. Met betrekking tot het geloof zou het helpen om te praten met God of te bidden (n=8). Een participant voegde hieraan toe dat het helpt om zichzelf eraan te herinneren dat dit leven slechts een test is voor wat na het leven komt en dat enkel God, die ook de intenties achter gedrag ziet, kan oordelen. Zeven participanten kunnen zich soms wel slecht of schuldig voelen wanneer ze zondigen, maar voor zes hiervan duurt dit meestal niet lang, omdat ze weten dat God hun graag ziet en hen kan vergeven.

Bij vier participanten zorgt het geloof wel eens voor twijfels, waarvan één soms twijfelt of ze niet zou stoppen met geloven. Deze vier participanten vragen zich soms af wat God van hen verwacht en hebben twijfels bij sommige vragen aan God die onbeantwoord blijven, zoals in onderstaand citaat:

“Ja, soms merk ik dat wel, want als je dan uiteindelijk toch een verkeerde keuze hebt gemaakt, dan denk je er heel de tijd aan van: ‘Wat zou God ofzo daarover denken?’ of ‘Was dat echt zo een verkeerde keuze?’, ‘Zou mij dat vergeven kunnen worden?’ enzovoort.”

Meisje, katholiek, 16 jaar

4.2 Religiebeleving binnen het gezin

De participanten zijn allen opgegroeid in een religieus gezin en met uitzondering van één participant was ook ieders gezin praktiserend religieus. Alle participanten geven aan dat hun ouders een grote invloed hebben gehad op het feit dat ze religieus zijn. Zeven participanten geven zelfs aan dat ze niet weten of ze (zo) gelovig zouden zijn, indien hun ouders hen niet religieus zouden hebben opgevoed. Deze opvoeding hield voor enkele katholieke participanten in dat ze

van jongs af aan naar de Kerk meegingen, gedoopt zijn, maar ook dat er samen uit de Bijbel gelezen wordt en dat hun ouders hen vertellen over het geloof.

Ook nu beleven de participanten hun religie nog met het gezin waarin ze opgroeiden. Dit gebeurt onder andere door over het geloof te praten (n=5), samen te bidden (n=4) en samen mee te doen aan de Ramadan (n=2). Hoewel er weinig over de religie an sich gesproken wordt, zit de beleving ervan vervat in het gezinsleven. Zo wordt er samen gebeden voor iemand die ziek is bijvoorbeeld of zit het in de woordenschat die dagelijks gebruikt wordt. Een participant stelde bijvoorbeeld dat in haar familie islamitische woorden zoals 'Salaam', 'Inshallah' en 'Mashallah' doorgaans gebruikt worden, en gaf hierbij het volgende voorbeeld:

“Dat is ook eigenlijk een beetje in de familie, en dan, iedereen, dat heeft een heel grote impact. Dus gewoon als je ‘Hallo’ zegt bijvoorbeeld, dat is ook een beetje Islamitisch, je zegt ‘Salaam’, dus dat betekent ‘mag er vrede op u zijn’ eigenlijk.”

Meisje, moslima, 18 jaar

Desondanks het gelovig zijn voor een groot deel te danken is aan de opvoeding van hun ouders, wordt de persoonlijke beleving van hun geloof, waaronder twijfels of gevoelens met betrekking tot hun geloof, eerder voor hunzelf gehouden of met dichte vrienden gedeeld. De redenen waarom over de persoonlijke beleving minder gepraat wordt, zijn gevarieerd. De meest terugkerende reden was dat de persoonlijke beleving van religie privé is (n=6), waardoor participanten het voor hunzelf houden of enkel delen met God.

Een participant gaf aan dat er eerder dit jaar binnen haar gezin uitzonderlijk werd gedeeld hoe ze ieder hun religie beleefden. Ze vond dit een bijzondere ervaring:

“En fait oui, on partageait comment nous on vivait notre foi, parce que dans la vie, en général, on la vit en famille, mais il y aussi chacun pour soi, et ça, on ne se dit pas forcément [...] mes sœurs, ben, je sais on a eu la même éducation, mais je ne me dit pas forcément: ‘Ah tiens, tous les soirs elle remercie le seigneur’ ... Mais là, elle me disait que oui, et donc c’est intéressant et qu’on a partagé ça.”

Meisje, katholiek, 16 jaar

4.3 Religiebeleving met vrienden

Het al dan niet gelovig zijn speelt geen grote rol in de vriendschappen die de participanten aangaan. Alle participanten gaven aan zowel ongelovige als gelovige vrienden te hebben. Dichte vrienden weten meestal wel dat de participant gelovig is, maar over het algemeen wordt er niet zo vaak over het geloof gesproken tenzij ernaar gevraagd wordt. Dit zou vooral te wijten zijn aan een angst om niet begrepen te worden (n=5). Verschillende participanten gaven wel aan dat er een verschil is tussen een vriendschap met gelovige vrienden en ongelovige vrienden. Een participant verwoordde dit als volgt:

“Je pense le lien est plus fort. Plus fort, mais ne pas forcément moins bien.”

Meisje, katholiek, 16 jaar

Gelovig zijn is voor de participanten, naar eigen zeggen, geen voorwaarde voor een goede vriendschap. Niettemin voelen vijf participanten zich weinig uitgenodigd om met ongelovige

vrienden over hun geloof te praten, omdat deze niet echt zouden weten hoe het is. Vier participanten vinden het echter leuk wanneer ze de kans krijgen over religie te spreken met anderen. Anderen hebben dan weer het gevoel dat ze niet begrepen worden (n=4) of dat de ongelovige vrienden er niet om geven (n=3).

Wanneer participanten praten met vrienden die een ander geloof hebben, vinden ze het interessant om bij te leren over hun geloof. Deze gesprekken blijken volgens de interviews vooral te gebeuren in de klas en op de speelplaats, wanneer er verder gepraat wordt over een discussie in de klas. Twee participanten vinden dat gelovigen uit verschillende religies “soort van dezelfde richting ingaan”. Overheen de interviews was een zeker respect merkbaar ten opzichte van religieuze vrienden of kennissen, ondanks de verschillen.

Met vrienden van hetzelfde geloof lijkt het meest over geloof gepraat te worden. Dit gebeurt niet op vaste momenten, maar vloeit meestal spontaan voort uit een ander gesprek. De participanten hebben met deze vrienden meer gemeen en delen meer dezelfde ideeën, wat een positieve invloed op de vriendschap heeft (n=9). Er zou een verschil zijn in vriendschapsband bij een vriendschap waar beiden hetzelfde geloof delen, al zou dit verschil niet groot zijn. Doordat geloof voor een deel persoonlijk is en dit gedeeld wordt, lijkt er meer ruimte om zich open te stellen en eerlijk te zijn (n=6). Zo kan er ook over verschillende zaken uit het geloof gediscussieerd worden. Vriendschappen met jongeren van hetzelfde geloof kunnen motiveren om het beter te doen op het vlak van religie (n=6).

4.4 Vrije tijd en geloofsgemeenschap

Wat betreft de vrije tijd van de participanten nemen zeven participanten deel aan het georganiseerd vrijetijdsaanbod in Brussel, zoals de scouts, de muziekacademie en het sportaanbod. Twee andere participanten hebben hier vroeger aan deelgenomen. Hoewel drie participanten aangeven dat ze meer geneigd zijn om naar religieus aanbod te gaan, verwachten de meeste participanten (n=8) niet dat er aandacht wordt besteed aan het feit dat zij religieus zijn of dat een vrijetijdsorganisatie religieus is.

Negen participanten nemen deel aan religieus vrijetijdsaanbod. Ze komen regelmatig of wekelijks samen met leeftijdsgenoten van hetzelfde geloof om samen te praten, activiteiten te doen en te bidden. De participanten gaan hier over het algemeen graag naartoe, omdat het een plek is waar ze niet beoordeeld zullen worden (n=3). Ze kunnen er praten met vrienden die hen begrijpen omdat ze zelf gelovig zijn (n=5). In onderstaand citaat deelt een participant hoe dit aanbod haar helpt op vlak van religie:

“Uh, like my youth group. So they're supposed to help you kind of, build up your faith and give you a community you can trust and talk to. And I really like that. I can not think of any other kind of things, things that are supposed to help with your faith, I mean I'm sure there are, but I just don't know.”

Meisje, anglicaans, 17 jaar

Desondanks dit contact, geven twee participanten aan dat het soms eenzaam kan zijn om gelovig te zijn in onze samenleving. Eén van deze twee participanten deelde dat ze dan ook online steun vindt bij medegelovigen op Instagram. Dit contact is beperkt tot het lezen van reacties of bekijken van filmpjes, maar het biedt haar steun dat er mensen zijn die zoals haar denken. Deze anekdote kan gelinkt worden aan de kennis over situaties van medegelovigen in andere landen. Verschillende participanten (n=5) waren op de hoogte van landen waar hun geloof primeert of juist

gevisieerd wordt, wat zou kunnen wijzen op een zekere verbondenheid die men voelt met mensen van dezelfde geloofsgemeenschap over grenzen heen.

4.5 School en hulpverlening

Tien participanten vinden dat er genoeg aandacht is voor religie op school. Zo is er genoeg aanbod wat vakken betreft voor zowel gelovigen als ongelovigen en is er begrip voor ieders denkwijze. Er wordt ook opgemerkt dat de schoolpopulatie divers is wat onder andere religie betreft. Tijdens de interviews wordt vermeld dat er op school veel jongeren zijn die niet geloven, zowel in de katholieke als Europese scholen waarover de participanten verspreid zaten. Verschillende participanten geven aan dat er wel meer tolerantie zou moeten zijn ten opzichte van het dragen van religieuze tekens op school, wat later in dit deel (zie 4.7) wordt besproken.

De vraag of er voldoende aandacht is voor religie op school werd in bijna elk interview geïnterpreteerd als een vraag over het vak 'godsdienst'. Vijf van de zes katholieke participanten merken op dat het vak godsdienst in de middelbare school niet meer 'het leren over de katholieke religie' inhoudt. Deze katholieke participanten geven, naast een anglicaanse, aan dat in de eerste graad aandacht geschonken wordt aan de katholieke religie en, in mindere mate, de andere religies. Daarna sluit het vak echter veeleer aan bij filosofie, tot spijt van de vijf katholieke participanten. Een van deze participanten deelde dat ze tijdens godsdienst een film keken die weinig met religie te maken heeft en wat ze hierover denkt:

“And she [de leerkracht] said that, well the girl at the end learns to love herself, but it's a childrens movie so I don't understand how that has anything to do with... I mean we're not in primary anymore, we could be learning a little bit about Jesus, it won't hurt.”

Meisje, katholiek, 15 jaar

De islamitische participanten die naar een katholieke school gaan, menen dat godsdienst wel degelijk over het katholieke geloof gaat en dat er begrip is voor het feit dat ieder zijn eigen denkwijze heeft. Dit laatste kwam als rode draad terug doorheen de interviews. Op de scholen van de participanten heerst een sfeer waarin verschillende visies op onder andere religie gerespecteerd worden, wat bijna alle participanten belangrijk vinden, net zoals de participant in het volgende citaat:

‘Évidemment on nous impose des trucs catholiques et ça, on le savait. Enfin, avant de m'inscrire dans cette école, évidemment, qu'on le savait, mais après les profs sont assez ben ... Ils comprennent qu'on n'est pas tous de cette même religion. On a des obligations, mais ils comprennent aussi qu'on n'est pas du même avis, des mêmes croyances.’

Meisje, moslima, 17 jaar

Wanneer er doorgevraagd wordt naar wat verbeterd zou kunnen worden ten opzichte van religie in het onderwijs, worden uiteenlopende antwoorden gegeven. De ene vindt het belangrijk dat godsdienst terug meer over religie gaat (n=6), omdat men tenslotte naar een katholieke school gaat of de basis rond het katholieke geloof toch een deel uitmaakt van de cultuur van België. Een andere participant vindt het voldoende om te leren hoe een goed persoon te zijn zoals in zedenleer, omdat religie privé is. Twee andere participanten sluiten zich aan bij het feit dat onderwijs in religie buiten de school zou mogen gebeuren. Wat wel belangrijk geacht wordt door een groot deel van

de participanten (n=8), is het openstaan voor andere visies en het willen bijleren over andere religies.

Bij het denken over alternatieven wordt over het algemeen niet veel verder gedacht dan aanpassingen aan het vak. Concreet wordt er voorgesteld om religie door een priester te laten geven, het vak 'godsdienst' anders inrichten of met een kalender van religieuze feestdagen te werken. Ze hebben hierbij oog voor de verschillende wensen tussen katholieke en ongelovige jongeren over de invulling van het vak, maar ook voor de uiteenlopende meningen over welke religie dan welke plaats krijgt.

Ten slotte wordt ook binnen hulpverlening verwacht dat er aandacht is voor het feit dat gelovig zijn deel is van hen als persoon. De helft van de participanten zou het comfortabeler vinden om te praten met een hulpverlener die hetzelfde geloof deelt. In het volgende citaat wordt een reden aangehaald waarom dit comfortabeler kan zijn:

"Maybe for psychological things, maybe catholic. Yes, because the most of things that people give you as help is things that they have experienced, that they can really help you. So I think that, because people have the same faith and truly I think have the same maybe things as you ... then it's more easy."

Meisje, katholiek, 15 jaar

Dit is echter geen vereiste. Wel zou het goed zijn om rekening te houden met het feit dat ze gelovig zijn. Wanneer problemen of moeilijkheden besproken worden, zouden ze willen dat er oog is voor hun hele identiteit. De hulpverlener hoeft dus niet voor alle participanten zelf religieus te zijn, maar wel begrip te hebben voor het feit dat religie een rol speelt in hoe ze naar een probleem kijken en hoe ze met de situatie omgaan (n=8).

4.6 Bredere samenleving

De participanten merken op dat vele mensen niet (meer) gelovig zijn in de samenleving, maar vinden dat gelovig zijn over het algemeen gerespecteerd wordt. We leven, volgens hen, in een samenleving waarin iedereen mag denken zoals die wil en waar het voor de meeste mensen er niet toe doet of je gelovig bent of niet. Desondanks komen verschillende participanten in aanraking met mensen die een oordeel vellen over gelovigen of kritiek hebben.

Negen participanten hebben zich reeds beoordeeld gevoeld omdat ze gelovig zijn. Degenen die het zelf niet hebben meegemaakt (n=3), geven te kennen dat ze zeker zijn dat anderen het wel meemaken. Soms gaat het beoordeeld worden eerder over een gevoel, dat niet bewezen kan worden. Zo halen vijf participanten aan dat ze op straat vreemd aangekeken worden. Oordelen worden ook expliciet geuit in de vorm van kritiek, zoals 'Waarom geloof jij in God?', 'Geloven is belachelijk' en 'Je bent gek als je in God gelooft'. Deze kritiek komt vaak voort uit vooroordelen en onwetendheid, volgens de participanten.

De kritiek of oordelen zorgen er bij vijf participanten voor dat ze niet openlijk zeggen dat ze gelovig zijn of ze niet praten over het geloof met ongelovige vrienden of kennissen, uit angst voor hun reactie. Wanneer de participanten vooroordelen horen, reageren ze hier verschillend op, maar opvallend is wel dat ze het op zichzelf nemen om al dan niet te reageren. Vijf participanten negeren oordelen, terwijl vier participanten er wel op in gaan wanneer ze er horen. Twee participanten, waaronder één die reageert, denken dat het bij sommige mensen toch niet uitmaakt dat ze reageren. Een participant vult hierop aan dat ze het actief vermijdt om het beeld van anderen over

haar religie aan te passen. Andere participanten (n=2) proberen dit net wel door zelf een goed voorbeeld te zijn, zoals een participant in het volgende citaat aangeeft:

“Alee, ik heb altijd zo de neiging om heel vriendelijk en vrolijk te doen met mensen die niet mijn geloof delen, om zo een goed beeld achter te laten van: ‘Niet iedereen is hetzelfde’ onbewust. En eigenlijk zou dat niet moeten.”

Meisje, moslima, 19 jaar

Wanneer gevraagd wordt waar vooroordelen vandaan komen, worden volgende antwoorden gegeven: het overnemen van opvattingen van ouders en vrienden (n=3), verspreiding of versterking van vooroordelen door de media (n=2) en veralgemeningen op basis van ervaringen die mensen meemaken (n=3). Een participant deelde over deze veralgemening het volgende:

“Je pense que c'est une erreur de se séparer des gens selon leur religion ... En fait, partir du principe qu'elle a la religion ou non religion définie quelqu'un, ... c'est un peu débile ... Certaines disent que c'est personnelle, oui, c'est personnelle, donc ce n'est pas toute la personne quoi.”

Meisje, katholiek, 15 jaar

Het feit dat het horen van kritiek en oordelen effect hebben, is merkbaar in de manier waarop sommige vragen tijdens de interviews beantwoord werden. Sommige participanten (n=4) benadrukten nuance en diversiteit binnen de geloofsgemeenschap en dat ze enkel voor zichzelf spraken. Verder waren er drie participanten die de controle over eventuele veralgemening in handen namen en sommige vragen meer in het algemeen beantwoordden in plaats van persoonlijk. Dit leek bevestigd wanneer deze zeiden dat het interview wel een goed beeld geeft over wat hun religie inhoudt. Het viel ook voor dat wanneer het over vooroordelen ging, ze ook in het interview wilden aanhalen dat die niet juist zijn:

“The more, you don't have to think that all the time I pray because that's not the belief of catholics. A catholic is to be in the world too and but just do things with love, you know?”

Meisje, katholiek, 15 jaar

Daarnaast wordt het effect van de oordelen duidelijk bij de vraag of de buurt waarin men woont, ondersteunend is ten opzichte van (hun) religie. ‘Ondersteunend’ bleek hierbij eerder geïnterpreteerd te worden als ‘tolerend’. Het ondersteunende karakter van de buurt ten opzichte van religie zat in de afwezigheid van oordelen over hun geloof en zaken die het tegenovergestelde bewijzen. Verder is een buurt ondersteunend ten opzichte van een religie, wanneer er een Kerk of moskee is en wederzijds respect.

Dit kan gelinkt worden aan een soort gelatenheid die bij meer dan de helft van de participanten aan bod komt. Dit uitte zich in verschillende vormen, waaronder het negeren van oordelen en de niet al te hoge eisen voor een ondersteunende buurt ten opzichte van hun religie. Volgende citaten zijn andere voorbeelden van de gelatenheid die in de interviews doorschijnt:

“Sommige mensen hebben iets tegen moslims en ja, dat is gewoon zo.”

Meisje, moslima, 17 jaar

“Il y a toujours manqué de respect envers ma religion, mais ça il y aurait toujours.”

Meisje, katholiek, 16 jaar

“Dat is echt jammer, maar uiteindelijk ja, iedereen heeft zijn eigen mentaliteit en iedereen zijn denkwijze, dus dat is ook oké.”

Meisje, moslima, 19 jaar

4.7 Discriminatie

Wanneer discriminatie ter sprake kwam tijdens de interviews, ging het bij acht participanten over de behandeling van moslim(a)'s in Brussel. Hoewel al deze participanten aangaven dat moslim(a)'s te maken krijgen met discriminatie, is er een onderscheid te maken tussen de antwoorden van degenen die zelf gediscrimineerd worden en degenen die het zien gebeuren.

De zeven participanten die zelf geen discriminatie meemaken, insinueren dat dit komt omdat het fysiek niet zichtbaar is dat zij geloven. Ze merken bijvoorbeeld dat mensen met een hoofddoek sneller anders behandeld worden omwille van het feit dat ze zichtbaar moslima zijn. Deze participanten spreken over bliken op straat, nageroepen worden of controle door de politie. Hierbij dient de nuance te worden gemaakt, zoals twee participanten deden, dat deze zichtbaarheid verweven is met huidskleur of etniciteit:

“En ze gaan ook gewoon zeggen, iemand die Arabisch is, die van Marokko komt, hij wordt zo letterlijk geïdentificeerd als moslim, terwijl er gewoon Marokkanen geen moslims zijn, dus gewoon door je hoofd gaan ze zeggen: ‘Ja, hij is misschien een moslim’, of ‘hij is een protestant of katholiek’, dus ik denk niet dat personen zullen reageren op je geloof, maar hoe je eruitziet.”

Jongen, protestant, zesde middelbaar

De focus op moslim(a)'s werd in het algemeen groter in de periode rond de aanslagen. Zo werden, volgens drie participanten, mensen die ‘eruit zagen als moslim(a)’ gevisieerd door de politie bij veiligheidscontroles op straat. Twee participanten geven concreet aan dat sinds de aanslagen moslim(a)'s ook door de Brusselse bevolking meer gevreesd worden. Één van deze participanten voegde hieraan toe dat ze in de periode na de aanslagen zelf banger was van moslim(a)'s. Deze alertheid of angst is zichtbaar op straat of in de metro, waar mensen volgens haar liever niet naast iemand met een hoofddoek gaan zitten.

Vijf participanten geven aan zelf reeds geconfronteerd te zijn met discriminatie. Hiervan is één participant anglicaans, één katholiek en zijn drie participanten moslima. De anglicaanse participant geeft aan dat ze vroeger in haar klas anders behandeld werd en denkt dat dit op basis was van haar geloof, gezien dit het enige was dat haar onderscheidde van haar toenmalige klasgenoten. Ze denkt dat er over het algemeen een vorm van discriminatie bestaat ten opzichte van het al dan niet gelovig zijn, wat men zou kunnen begrijpen als een soort stigma ten opzichte van mensen die gelovig zijn.

De katholieke participant sluit zich aan bij het feit dat discriminatie andere religies raakt. Ze geeft aan hoe zij zich tijdens de periode van coronamaatregelen niet gerespecteerd voelde toen de kerken en andere religieuze gebouwen gesloten bleven, terwijl de zwembaden geopend werden:

“En sachant qu’on peut très bien porter un masque, alors que dans une piscine on peut pas. Là, c’est un exemple où on se dit que ce n’est pas correcte ... C’était aussi le mosquées et le synagogues je pense. Donc là, pour ses choses là, je me dis mais c’est un peu une forme de discrimination envers les religions de pouvoir aller à la piscine et pas pratiquer sa religion.”

Meisje, katholiek, 15 jaar

Drie participanten die moslima zijn, halen het niet mogen dragen van het hoofddoek op school aan als voorbeeld van discriminatie. Het leek alsof dit niet de eerste keer was dat ze hier iets over zeiden of wouden zeggen. Een hoofddoek betekent volgens hen veel voor degenen die het dragen en behoort tot wie ze zijn. Deze participanten begrijpen niet waarom een hoofddoek of religieuze tekens van andere religies geweigerd worden op school. Ze kaarten dit aan met een zekere passie die duidelijk maakte dat dit voor hen een belangrijk issue was. Het dragen van een hoofddoek heeft volgens hen geen invloed op resultaten op school of op contact met andere leerlingen. Het feit dat leerlingen gevraagd worden hun hoofddoek uit te doen, getuigt van weinig respect en komt discriminerend over, aldus een participant:

“Want de leerkrachten enzo, voor mensen die niet gelovig zijn, die zien dat echt gewoon als een stof, van: ‘Oké, doe uw sjaal uit, doe uw muts uit.’ Of al leerkrachten hebben mij verteld van: ‘Dat is als u muts uitdoen, dat is een teken van respect’. Maar nee, dat is een teken van onrespect om mij te vragen om het uit te doen.”

Meisje, moslima, 18 jaar

Diezelfde participant gaf ook een voorbeeld van discriminatie ten gevolge van het hoofddoek buiten de school. Zo stopten bepaalde bussen niet aan de halte waar zij stond of mocht ze een bibliotheek niet binnen. De discriminatie op basis van de zichtbaarheid van het gelovig zijn, lijkt nog eens bevestigd wanneer participanten (n=7) discriminatie tegenover joden aanhalen. Joden zouden in Brussel slachtoffer worden van discriminatie vanwege het conflict tussen Israël en Palestina. Zo deelt een participant dat een jood daardoor in bepaalde buurten, waaronder Molenbeek, “kloppen zou krijgen”. Het veralgemenen van een oordeel over joden die bepaalde acties stellen naar alle joden en op basis van deze vooroordelen hen slecht behandelen, wijst op discriminatie.

4.8 Vraag naar tolerantie

Gelovig zijn zou volgens het merendeel van de participanten genormaliseerd moeten worden. Hoewel slechts drie participanten dit expliciet aangaven, kwam dit in de andere interviews eerder impliciet aan bod. Acht participanten menen dat het best zou zijn dat mensen elkaar laten zijn en niet oordelen over mensen die ze niet kennen, in overeenstemming met de waarden van het geloof van de participanten. Bij twee participanten was enige frustratie merkbaar wanneer ze aankartten dat dit nog niet het geval is. Eén van deze participanten maakte dit duidelijk door op het einde van het interview het volgende nog toe te voegen:

“Behalve het feit dat op het einde iedereen toch zijn eigen idee heeft en iedereen zijn leven heeft zoals die wil, dan, behalve dat, heb ik niets te zeggen, nee. ... Daarmee bedoel ik dat we ons niet moeten moeien zich met andere mensen hun leven, dat ze dat gewoon leven zoals zij dat willen en ja, ... zolang ze de wet niet overtreden, snap ik niet waarom er problemen zijn.”

Meisje, moslima, 17 jaar

De participanten willen enerzijds meer begrip voor religie in de samenleving, anderzijds willen ze hiervoor minder aandacht. Het zou volgens hen (n=7) goed zijn in te zetten op meer begrip voor mensen die gelovig zijn door bijvoorbeeld burgers meer te informeren over de verschillende religies. Zoals eerder vermeld ziet een deel van de participanten de onwetendheid van burgers als een reden voor het bestaan van vooroordelen. Vier participanten geven duidelijk aan dat het best zou zijn dat mensen niet meteen een oordeel zouden vellen, maar elkaar wat meer laten zijn. Er wordt dus niet gevraagd naar aandacht of belangstelling, wel naar respect en tolerantie. De participanten lijken vooral te willen dat gelovig zijn gezien wordt zoals het is voor hen, als een manier van leven die net zoveel bestaansrecht heeft als een andere.

5. Discussie

Binnen deze masterproef werd onderzoek gedaan naar hoe gelovige jongeren uit Brussel het in de huidige seculiere context beleven om gelovig te zijn. Verschillende thema's kwamen tijdens de interviews aan bod: persoonlijke beleving, religiebeleving binnen het gezin, religiebeleving met vrienden, vrije tijd en geloofsgemeenschap, school en hulpverlening, bredere samenleving, discriminatie en vraag naar tolerantie. In de discussie hieronder wordt teruggekoppeld naar bestaande literatuur, om vervolgens mogelijke maatschappelijke relevantie van de resultaten te duiden.

Alle vijf dimensies die Stark & Glock (1968) omschrijven als 'gelovig zijn', zijn aanwezig bij de participanten. Zo zijn ze bezig met het ideeënstelsel van de religie, waaronder het geloven in een God (geloofsdimensie) en lezen verschillende participanten de Bijbel of de Koran om zich te verdiepen in hun religie (kennisdimensie). De ervaringsdimensie kwam aan bod wanneer er gesproken werd over vragen stellen aan God en bidden in het algemeen. Alle participanten voerden bepaalde rituelen uit die verwacht worden vanuit de religie, zoals meedoen aan de plechtige communie of de Ramadan (praktijkdimensie). Ook op individueel vlak wordt aan devotie gedaan in de vorm van praten met God of Hem bedanken (praktijkdimensie). De invullingen van de vijfde dimensie, de impact van gelovig zijn, worden verder neergeschreven.

Gelovig zijn wordt unaniem als deel van de identiteit gezien. Aanvullend beweerde Ang (2020) dat een levensbeschouwelijke identiteit andere aspecten van je identiteit beïnvloedt. Een gelovige kan dus niet plots niet-gelovig zijn in een andere context (Fleischmann & Phalet, 2018). Net zoals bevonden door Hardy et al. (2019) biedt religie steun en houvast. Zo geven religieuze geschriften hen richting en dragen die bij tot hun waardensysteem (Hardy et al., 2019). Om bovenstaande redenen is het niet verwonderlijk dat de participanten verwachten dat er aandacht is voor hun religieuze identiteit in hulpverleningscontext. Hoewel het hulpverleningsaanbod niet breed gekend is, zouden de meeste participanten wel bijvoorbeeld naar een psycholoog gaan als ze hier nood aan hebben.

Net zoals voor elke jongere is het voor de participanten belangrijk zich verbonden te voelen met anderen. Dit zou zorgen voor een gevoel erbij te horen (Fleischmann & Phalet, 2018). Deze verbondenheid voelen de participanten wanneer ze met leeftijdsgenoten van hetzelfde geloof over hun religie en de ervaring ervan kunnen praten en elkaar hierin versterken. Aansluitend vinden de participanten het steunend wanneer er activiteiten gedaan worden met gelijkgezinden (Hardy et al., 2019). Daarnaast kan er verbondenheid ontstaan met vrienden of klasgenoten die een ander geloof hebben, doordat er gedeeld wordt in 'het gelovig zijn'. Bovendien vertelden enkele participanten dat er onderlinge solidariteit is tijdens het Vasten of de Ramadan. Één participant gaf aan via sociale media verbondenheid te voelen. Bij andere participanten is de invloed van sociale media niet rechtstreeks bevraagd. Ten slotte is het belangrijk bij deze bevindingen te vermelden dat de participanten zich uiteraard ook verbonden kunnen voelen met niet-gelovigen, vooral op school, bij een vrijetijdsbesteding of in hun vriendengroep.

Uit de interviews blijkt dat de meeste jongeren niet verwachten dat er aandacht voor religie is binnen het vrijetijdsaanbod, tenzij het religieuze aanbod. De keuze om al dan niet deel te nemen aan het niet-religieuze vrijetijdsaanbod lijkt eerder een persoonlijke keuze dan een keuze op basis van religie. Dit bevestigt het idee van Coussée & Nolf (2012) dat men meer zou moeten inzetten op de zingeving en betekenis van het aanbod voor jongeren dan op de toeleiding ernaartoe. De belofde inspanningen van jeugdwerkers in het kader van toegankelijkheid en anti-discriminatie

lijken hier vooral een meerwaarde te zijn in het tegengaan van discriminatie en vooroordelen als voorbeeld voor de samenleving (Europese Unie, 2017).

De participanten herkennen verschillende zaken die in het begin van deze masterproef geschetst werden als huidige, seculiere context. Zo merken ze dat minder mensen gelovig zijn in de samenleving. Ze ervaren het in de seculiere samenleving positief dat iedereen vrij is om te denken wat die wil denken. De scheiding tussen Kerk en Staat waarover gesproken werd in de literatuurstudie, wordt gezien en geaccepteerd. Echter, ze haalden ook een negatief aspect aan van de seculiere context. Doordat religie voor een groot deel gemarginaliseerd is, weten steeds minder mensen wat het inhoudt om te geloven (Bernts & Jansen, 2019). De participanten die over hun religie spreken, krijgen soms te maken met kritiek en vooroordelen, wat ook Hardy et al (2019) vonden. Verschillende participanten durven, mede hierdoor, niet openlijk spreken over het feit dat ze gelovig zijn, omdat ze niet weten hoe anderen zullen reageren of denken over hen. De kritiek en vooroordelen kunnen een aanwijzing zijn dat er nog veel onbegrip heerst en religie geen normaal onderwerp is om over te praten. Opvallend hierbij is dat ze het op zichzelf nemen om al dan niet te reageren en er nooit wordt gesproken over een derde partij, zoals bijvoorbeeld een leerkracht, die zou kunnen of moeten tussenkomen.

Dat de media gericht zijn op controversie werd reeds door Mescoli (2019) aangehaald. De bijna uitsluitend controversiële berichtgeving over religie blijkt niet zonder gevolgen. De participanten zien dat de media een rol spelen in het verspreiden of zelfs versterken van vooroordelen, naast veralgemeningen op basis van eigen ervaringen en opvattingen van ouders, vrienden en ervaringen. Rapportage van de media is bovendien een van de redenen waardoor islamofob gedachtegoed in de samenleving onderhouden wordt (Mescoli, 2019). De participanten beamen het bestaan van islamofob gedachtegoed. Dit heeft volgens hen te maken met de aanslagen, wat Mescoli (2019) ook aangeeft, en de zichtbaarheid van religieuze klederdracht. Merry (2005) beweerde eerder al dat het dragen van traditionele islamitische kledij vaak wordt gezien als iets dat de Europese vooruitgang en basiswaarden beschaamd. De zichtbaarheid van religie in de publieke ruimte vervolgens willen beperken, wijst op een intolerantie ten opzichte van religie in de samenleving (Mescoli, 2019).

De stigmatisering waar Dergić et al. (2022) voor waarschuwen in kader van de strijd tegen radicalisering lijkt reeds een realiteit die gevolgen heeft voor moslim(a)'s vandaag. Deze stigmatisering slaat namelijk soms om in discriminatie. Verschillende islamitische participanten hebben zich reeds gediscrimineerd gevoeld omwille van het dragen van een hoofddoek. Zo werd gesproken over bliken op straat, nageroepen worden, controle door politie of een bus die niet stopt omwille van het dragen van een hoofddoek. Ook twee andere participanten, een katholieke en anglicaanse, voelden zich reeds gediscrimineerd op basis van hun religie. Dit wijst opnieuw op een intolerantie in de samenleving, wellicht op kleinere schaal, ten opzichte van religie.

Wat aandacht voor religie in het onderwijs betreft, werden in de literatuurstudie drie tendensen besproken: veranderingen in het vak godsdienst (Loobuyck, 2020), controle op islamitisch onderwijs (Groeninck, 2020) en het al dan niet toelaten van een hoofddoek (Unia, z.d.-a). In de interviews kwamen er slechts twee hiervan aan bod: veranderingen in het vak godsdienst en het al dan niet toelaten van een hoofddoek op school.

De meeste participanten vermelden dat het vak godsdienst niet meer over religie gaat. Hun reactie hierop is verschillend, zoals in het publiek debat tussen onder andere Loobuyck (2020) en Pollefeyt (Van de Brande et al., 2017). De meeste participanten zijn fan van een aanpak waarin gesproken wordt over levensbeschouwing met gelovige en niet-gelovige leerlingen. De katholieke participanten zouden tijdens godsdienst wel graag meer leren over hun religie. Dit lijkt de richting

te bevestigen die het katholiek onderwijs uit wil: leerlingen laten nadenken over hun eigen levensbeschouwing, vanuit een katholieke insteek (Van den Brande et al., 2017). In de scholen van de participanten mag geen hoofddoek gedragen worden. De meeste islamitische participanten begrijpen niet waarom, omdat het volgens hen geen invloed heeft op schoolresultaten of omgang met leerlingen en leerkrachten. Deze participanten vinden het discriminerend om het dragen van een hoofddoek te verbieden, gezien dit een deel van hun religieuze identiteit is.

Wat niet in de literatuur voorkwam, maar wel doorheen de interviews weerklonk, was een zekere gelatenheid. Wanneer mogelijkheden op verschillende vlakken bevestigd werden, keken de jongeren niet verder dan bestaande structuren en wogen ze deze mogelijkheden meteen af aan de werkelijkheid. Wanneer bijvoorbeeld gepeild werd naar mogelijkheden wat betreft het tegengaan van vooroordelen en discriminatie, gaven verschillende participanten aan dat deze er altijd zullen zijn. Dat deze participanten hun verwachtingen bijstellen aan de huidige werkelijkheid, zou kunnen wijzen op eerdere ervaringen met sociale onrechtvaardigheid (Benoot et al., 2021). Zo zou het kunnen dat een individu onrechtvaardigheid voelt ten gevolge van de marginalisering van religie, maar dit gevoel geen gehoor krijgt in de samenleving en er zo berust wordt op wat er reeds is in de werkelijkheid.

Zoals reeds in het begin werd vermeld, kadert deze masterproef binnen de zoektocht naar sociale cohesie en anti-discriminatie. Voor het realiseren van sociale cohesie is het belangrijk dat verschillende groepen in de samenleving zich verbonden voelen met deze samenleving (Fleischmann & Phalet, 2018). Echter, religie en gelovigen zijn gemarginaliseerd in onze samenleving (Europese Unie, 2017; Mescoli, 2019). In de interviews kwam naar voor dat deze marginalisering gevolgen heeft voor gelovigen, door confrontatie met vooroordelen of discriminatie. Volgens de gelovige Brusselse jongeren die bevestigd werden voor deze masterproef, zou er meer tolerantie en normalisatie van religie moeten zijn. Hoewel de betekenis van tolerantie en normalisatie dichtbij elkaar lijken te liggen, is er wel degelijk een onderscheid te maken tussen deze twee termen.

De tolerantie, enerzijds, slaat op het tolereren van religieus gedachtegoed en gelovige mensen in de samenleving, als antwoord op kritiek en discriminatie. Verschillende participanten benadrukten dat het fijn zou zijn als mensen elkaar gewoon zouden laten zijn. De normalisatie, anderzijds, slaat op hoe naar religie gekeken wordt vanuit de samenleving. Religie wordt in de huidige samenleving niet gezien als iets normaal. Dit is te zien in de controversiële berichtgeving over religie (Mescoli, 2019), het niet openlijk durven spreken over religie door de participanten en de eenzijdige politieke focus op islam (Masquelier et al., 2020). Inzetten op een breder begrip van wat gelovig zijn inhoudt, zou kunnen helpen bij het normaliseren van religie (Le Roi & Benhaddou, 2020).

In het algemeen willen de participanten niet dat de rol van religie in de samenleving verandert, wel de houding ten opzichte van religie en gelovigen. Met andere woorden wordt niet verwacht dat religie meer aandacht krijgt of dat de secularisering wordt teruggedraaid. Indien de secularisering inhoudt dat iedereen mag denken wat die wil, wordt wel verwacht dat elke denkwijze getolereerd wordt. Religie is een levensbeschouwing zoals een andere en zou dus ook zo erkend moeten worden, volgens de participanten.

5.1 Beperkingen van het onderzoek

Een grote beperking van deze masterproef is ongetwijfeld de subjectiviteit. Zowel bij de selectie van de participanten, dataverzameling en de analyse is deze onvermijdelijk. Om dit bij de participantenselectie zo veel mogelijk te beperken, kwamen de participanten uit diensten en scholen die tot nog toe onbekend waren. Bovendien werd iedere kans rond doorverwijzing

gegrepen, waardoor de selectiviteit bij welke diensten te contacteren na een tijd wegviel. Tijdens de interviews is het waarschijnlijk dat de vraagstelling de antwoorden van de participanten gestuurd heeft. Daarnaast is de masterproef een resultaat van interpretatie van data en selectie van thema's, waar subjectiviteit bij komt kijken. De masterproef dient dus bekeken te worden als een mogelijke manier om naar de data te kijken.

Bij de dataverzameling is er wellicht soms sprake geweest van sociaal wenselijkheid in de antwoorden. Tijdens de interviews was hier reeds een indicatie voor terug te vinden. Zo zeiden enkele participanten dat ze niet wisten of ze mijn vraag goed beantwoord hadden. Hier werd af en toe op gereageerd dat het om hun beleving gaat en dus niet fout kan zijn, maar er had wellicht meer en sneller op geantwoord kunnen worden. Een tweede indicatie is te vinden bij participanten die zeiden dat ze onder andere meededen aan het onderzoek om te helpen. Verder viel tijdens het transcriberen op dat er op de antwoorden van de participant 'goed antwoord' of 'super' volgde, wat de volgende antwoorden van de participant kon beïnvloeden.

Een andere beperking is dat de interviews van deze masterproef online verliepen. Hoewel het behoud van de non-verbale taal voor een groot deel behouden kon worden, viel de verbinding regelmatig weg en bleef dit minder persoonlijk dan een gesprek in het echt (Van Hove, 2014). Eén interview gebeurde ook telefonisch, waar door de non-verbale taal niet mee kon genomen worden (Van Hove, 2014).

5.2 Aanbevelingen voor volgend onderzoek

Ten eerste dient gesteld te worden dat deze masterproef slechts een indicatie geeft van relevantie voor volgend onderzoek. Verder onderzoek is nodig om betrouwbare conclusies te kunnen trekken en te veralgemenen naar Brusselse gelovige jongeren. Volgend onderzoek zou een hogere betrouwbaarheid en validiteit moeten hebben. Hiermee wordt bedoeld dat er met een grotere steekproef zou moeten gewerkt worden en ook joden en orthodoxen zouden moeten includeren.

Uit de resultaten van deze masterproef komt onder meer dat er meer begrip nodig is voor religie. Onbegrip en vooroordelen lijken volgens de participanten aan de basis te liggen voor discriminatie en kritiek op religie. Bijgevolg zou het de moeite zijn om in te zetten op een bredere kennis van religie als levenswijze. Op welke manier dit dan zou moeten gebeuren, lijkt geschikt voor ander onderzoek.

Het is belangrijk bij volgend onderzoek om tegenwicht te bieden aan de uitsluitende focus op Islam. Uiteraard is het vaak noodzakelijk de maatschappelijke context te schetsen, waar Islam veel aandacht krijgt. In onderzoek over religie zou Islam echter behandeld moeten worden als een religie zoals een andere. Wanneer in deze masterproef gesproken wordt over het normaliseren en tolereren van religie, wordt dit bedoeld voor het gelovig zijn in alle religies. Hoe over religie geschreven wordt, kan reeds een bijdrage zijn om religie te normaliseren.

Ten slotte beperkt het onderzoek zich tot Brussel, wat een specifieke, multiculturele context is. Gezien Vlaanderen of Wallonië nog andere contexten bieden, lijken deze ook vatbaar voor meer onderzoek. Onderzoek naar religiebeleving in de Belgische context werd nu afgenomen bij Brusselse jongeren. Het is misschien ook interessant dit vanuit andere steden te onderzoeken, vanuit de hypothese dat de context waarin je leeft ook een invloed heeft op hoe je religie beleeft op verschillende vlakken.

6. Conclusie

Deze masterproef is vertrokken van volgende onderzoeksvraag: “Hoe beleven gelovige jongeren uit Brussel vandaag hun gelovig zijn?” De focus ligt hierbij op religiebeleving in relatie tot de huidige samenleving. Er zijn interviews afgenomen met twaalf participanten. Volgende thema’s komen hierin aan bod: persoonlijke beleving, religiebeleving binnen het gezin, religiebeleving met vrienden, vrije tijd en geloofsgemeenschap, school en hulpverlening, bredere samenleving, discriminatie en vraag naar tolerantie.

Verschillende bevindingen vanuit reeds bestaande literatuur zijn bevestigd. Zo is gelovig zijn een deel van de identiteit (Ang, 2020), waardoor het goed is hier in een hulpverleningsrelatie aandacht voor te hebben. Verder is het steunend om contact te hebben met zowel ongelovige leeftijdsgenoten als mensen van hetzelfde geloof (Hardy et al., 2019). Dit is weerspiegeld in de vrije tijdsbesteding van de participanten en de vriendschappen die ze aangaan. Daarnaast is bevonden dat gelovig zijn bij de participanten sterk bepaald werd door opvoeding, hoewel het nu een persoonlijke keuze is.

Wat onderwijs betreft zijn er verschillende verlangens over het vak godsdienst, net zoals in het publieke debat. Het hoofddoekenverbod op scholen werd als discriminerend ervaren. Ook buiten de schoolmuren tonen de resultaten aan dat de strijd tegen discriminatie nog niet gestreden is. De participanten zouden dan ook willen dat religie meer getolereerd wordt in plaats van beoordeeld. Dit laatste heeft te maken met een vraag naar normalisatie van religie. In het kader van de zoektocht naar sociale cohesie, zou normalisatie van religie kunnen leiden naar minder onbegrip, vooroordelen en verdeeldheid.

Tot slot is deze masterproef geen pleidooi voor meer religie. Het doel is wel de positie ten opzichte van religie in België, en de beleving en vragen van jongeren hieromtrent, aan het licht te brengen. De participanten merken de secularisering op en vinden het positief dat iedereen mag denken of geloven wat die wil. Hoewel de participanten aangeven dat mensen weinig om religie geven, ervaren ze kritiek en vooroordelen, en sommigen zelfs discriminatie. Desondanks klonken er gelaten reacties wanneer over andere mogelijkheden gesproken werd. De participanten zijn niet op zoek naar meer aandacht voor religie, eerder naar een maatschappelijke erkenning voor religie als een manier van leven, die evenwaardig is aan andere levenswijzen.

7. Bronnenlijst

Ambassade van België in Israël. (2016, 27 april). De Joodse gemeenschap in België. Israël. diplomatie.belgium. Geraadpleegd op 19 januari 2022, van <https://israel.diplomatie.belgium.be/nl/belgie-en-israel/belgie-en-de-joodse-wereld/de-joodse-gemeenschap-belgie>

Amnesty International & Open Society Foundations. (2021). Europe: A Human Rights Guide for researching racial and religious discrimination in counter-terrorism. <https://www.amnesty.org/en/documents/eur01/3606/2021/en/>

Ang, W. (2020). Identiteit en belonging. Reflecties uit de praktijk. In *Zonder wrijving geen glans* (p. 67). Lannoo.

Axcent vzw. (z.d.). Axcent | axcent. Geraadpleegd op 27 juni 2022, van <https://www.axcent.org/>

Axcent vzw. (2017). We zijn jong en we willen ... interlevensbeschouwelijke dialoog?! Axcent vzw.

Belgische Kamer van volksvertegenwoordigers. (2018). Onderzoekscommissie terroristische aanslagen: beknopt overzicht van de werkzaamheden en aanbevelingen. https://www.dekamer.be/kvvcr/pdf_sections/publications/attentats/Brochure_Terreuraanslagen.pdf

Benoot, T., Roose, R., Dursin, W., Verschuere, B., & McKenzie, J. (2021). Aspirations of People With Intellectual Disabilities Living in a Care Organization. *Journal of Social Work*, 22(4), 1105–1122. <https://doi.org/10.1177/14680173211053087>

Bernts, T., & Jansen, L. (2019, 5 november). En toch hebben we religie ook nodig. *Sociale Vraagstukken*. Geraadpleegd op 27 juni 2022, van <https://www.socialevraagstukken.nl/en-toch-hebben-we-religie-ook-nodig/>

Botterman, S., Hooghe, M., & Bekkers, R. (2006). Levensbeschouwing en maatschappelijke participatie: Is levensbeschouwing nog steeds een motiverende factor? <https://lirias.kuleuven.be/retrieve/85392>

Bourgeois, G. (2016, maart). Visie 2050. Een langetermijnstrategie voor Vlaanderen. Vlaamse Regering 2014–2019. <https://publicaties.vlaanderen.be/view-file/19586>

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp0630a>

Broeders van Liefde. (z.d.). Homepagina. Cultuursensitieve GGZ. Geraadpleegd op 1 december 2021, van <https://cultuursensitieveggz.be/>

Cattebeke, H. (2016, 10 augustus). Kerk krijgt elk jaar 76 miljoen euro, islam 350.000 euro. *Het Nieuwsblad*. Geraadpleegd op 26 juni 2022, van https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20160809_02418924

Commissie Levensbeschouwelijke Vakken. (2012, december). Interlevensbeschouwelijke competenties in kader van dialoog en samenwerking tussen levensbeschouwingen op school. <https://www.kuleuven.be/thomas/page/interlevensbeschouwelijke-competenties/#76939>

- Coussée, F., & Mathijssen, C. (2011). Uit de marge van het jeugdbeleid: werken met maatschappelijk kwetsbare kinderen en jongeren. *Acco*. <https://biblio.ugent.be/publication/2055592/file/6768207>
- Coussée, F., & Nolf, M. (2012, januari). Vrijwilligerswerk en professionalisering in het jeugdwerk met maatschappelijk kwetsbare jeugd. <https://www.vlaanderenvrijwilligt.be/wp-content/uploads/2016/07/vrijwilligersinhetjeugdweelijnswork-onderzoekfilipcoussee-2.pdf>
- Davidson, M. A., Den Ouden, J., Visser, T., & Lammers, M. (2017, maart). Religie en levensbeschouwing: rationale voor een kerncurriculum vo. <https://scholarlypublications.universiteitleiden.nl/access/item%3A2939273/view>
- De Ambrassade. (2019). Zet de blik naar buiten. Voer voor jouw omgevingsanalyse 2022–2025. Geraadpleegd op 25 mei 2022, van <https://ambrassade.be/nl/kennis/artikel/omgevingsanalyse>
- Departement cultuur, jeugd en media. (2018, februari). Diversiteit in/en het jeugdwerk Masterplan 2018 – 2020. <https://ambrassade.be/nl/attachments/view/180221-mp%20diversiteit-a4-def>
- Dergić, V., Dähnke, I., Nartova, N., Shilova, A., Matos, R., & Carneiro, A. (2022). When visibility becomes political: visibility and stigmatisation of young people. *Journal of Youth Studies*, 1–17. <https://doi.org/10.1080/13676261.2021.2022109>
- Dollahite, D. C., & Marks, L. D. (2019). Positive Youth Religious and Spiritual Development: What We Have Learned from Religious Families. *Religions*, 10(10). <https://doi.org/10.3390/rel10100548>
- Dollahite, D. C., Marks, L. D., & Wurm, G. J. (2019). Generative Devotion: A Theory of Sacred Relational Care in Families of Faith. *Journal of Family Theory & Review*, 11(3). <https://doi.org/10.1111/jftr.12339>
- Europese Unie. (2017). De bijdrage van jeugdwerk tot de preventie van marginalisering en gewelddadige radicalisering: Een praktische toolbox voor jeugdwerkers & aanbevelingen voor beleidsmakers. https://www.vlaanderen.be/cjm/sites/default/files/2020-05/20200515_toolbox_vertalingVlaamsecontext_clean.pdf
- Federale Overheidsdienst Justitie. (z.d.-a). Erkende erediensten. *Justitie.belgium*. Geraadpleegd op 19 januari 2022, van https://justitie.belgium.be/nl/themas_en_dossiers/erediensten_en_vrijzinnigheid/erkende_erediensten
- Federale Overheidsdienst Justitie. (z.d.-b). Statistieken - Federale overheidsdienst justitie. *justitie.belgium*. Geraadpleegd op 18 februari 2022, van https://justitie.belgium.be/nl/themas_en_dossiers/erediensten_en_vrijzinnigheid/statistieken
- Fleischmann, F., Leszczensky, L., & Pink, S. (2019). Identity threat and identity multiplicity among minority youth: Longitudinal relations of perceived discrimination with ethnic, religious, and national identification in Germany. *British Journal of Social Psychology*, 58(4), 971–990. <https://doi.org/10.1111/bjso.12324>
- Fleischmann, F., & Phalet, K. (2018). Religion and National Identification in Europe: Comparing Muslim Youth in Belgium, England, Germany, the Netherlands, and Sweden. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 49(6), 44–61. <https://doi.org/10.1177/0022022118784841>

Franken, L. (2021, 21 januari). 'Onderwijs in religie hoort niet thuis op de officiële school'. Knack. Geraadpleegd op 7 juli 2022, van <https://www.knack.be/nieuws/onderwijs-in-religie-hoort-niet-thuis-op-de-officiele-school/>

Furness, S. (2018). Spirituality across Disciplines: Research and Practice: In 14. Religion, spirituality and social work (Softcover reprint of the original 1st ed. 2016 ed., pp. 197–190). Springer. <https://lib.ugent.be/catalog/ebk01:3710000000735029#reference-details>

GO! (2021, 5 juli). GO! voert samen met de levensbeschouwelijke vakken "interlevensbeschouwelijke dialoog" in voor derde graad secundair. Geraadpleegd op 7 juli 2022, van <https://g-o.be/pers/go-voert-samen-met-de-levensbeschouwelijke-vakken-interlevensbeschouwelijke-dialoog-in-voor-derde-graad-secundair/>

Groeninck, M. (2020). Islamic religious education at the heart of the secular problem-space in Belgium. *Social Compass*, 68(1), 25–41. <https://doi.org/10.1177/0037768620974270>

Hardy, S. A., Nelson, J. M., Moore, J. P., & King, P. E. (2019). Processes of Religious and Spiritual Influence in Adolescence: A Systematic Review of 30 Years of Research. *Journal of Research on Adolescence*, 29(2), 254–275. <https://doi.org/10.1111/jora.12486>

Hertogen, J. (2020). Aantal en % moslims per gemeente. NPdata. Geraadpleegd op 2 februari 2022, van <http://www.npdata.be/BuG/448-Moslims/>

J. (2017, 27 december). Doopvieringen. Kerknet. Geraadpleegd op 15 februari 2022, van <https://www.kerknet.be/parochie-erpe-mere/artikel/doopvieringen>

Jeugdwerk. (2018, 20 november). Neen tegen racisme, discriminatie en sociale uitsluiting. De Ambrassade. Geraadpleegd op 25 mei 2022, van <https://ambrassade.be/nl/nieuws/neen-tegen-racisme-discriminatie-en-sociale-uitsluiting>

Joosen, G. (2019, 13 december). Unesco schrapt Aalst Carnaval van lijst immaterieel erfgoed. *vrtnws.be*. Geraadpleegd op 6 juli 2022, van <https://www.vrt.be/vrtnws/nl/2019/12/13/unesco-schrapt-aalst-carnaval-van-lijst-immaterieel-erfgoed/>

Kavadias, D., Schrauwen, R., & Hemmerechts, K. (2019). Brusselse jongeren en hun vrijetijdsbesteding. <https://www.briobrussel.be/sites/default/files/2020-01/BWP%203%2C%20Brusselse%20jongeren%20en%20hun%20vrijetijdsbesteding.pdf>

Knipscheer, J. (2020). Cultuursensitieve psychotherapie. *Tijdschrift voor psychotherapie*, 2020(1). <https://www.tijdschriftvoorpsychotherapie.nl/archief/jaargang-2020-uitgave-1/11649/>

Koenig, H. G. (2009). Research on Religion, Spirituality, and Mental Health: A Review. *The Canadian Journal of Psychiatry*, 54(5), 283–291. <https://doi.org/10.1177/070674370905400502>

Koenig, H., King, D., & Carson, V. B. (2012). *Handbook of Religion and Health*. Oxford University Press. https://books.google.be/books?hl=nl&lr=&id=NiRZcCVbkZ4C&oi=fnd&pg=PP1&dq=H.+G.+Koenig,+D.+E.+King,+and+V.+B.+Carson,+Handbook+of+Religion+and+Health,+Oxford+University+Press,+New+York,+NY,+USA,+2nd+edition,+2012.&ots=DX1j6oTS_s&sig=RcEOn9UBhNORhMi3KO8PcBfIFMs#v=onepage&q&f=false

KULeuven. [KULeuven]. (2017, 7 november). Lessen voor de XXIste eeuw: "Islam in Europa: bedreiging of verrijking?" [Video]. Youtube. Geraadpleegd op 25 mei 2022, van <https://youtu.be/veyZcAnXwYQ>

LCoS. (2022, april). Groeilijn ILC voor interlevensbeschouwelijk onderwijs. InterLevensbeschouwelijke Competenties op School. Geraadpleegd op 7 juli 2022, van <https://ilcos.be/wp-content/uploads/2022/04/Groeilijn-ILC.pdf>

Le Roi, E., & Benhaddou, K. (2020). Enkele veelgestelde vragen omtrent islam en onderwijs in Vlaanderen beantwoord. In *Zonder wrijving geen glans* (p. 113). Lannoo.

Loobuyck, P. (2020). De school als context voor identiteitsontwikkeling, waardenbeleving en waardeoverdracht. *Beschouwingen, perspectieven en aandachtspunten*. In *Zonder wrijving geen glans* (p. 15). Lannoo.

Maenhout, K. (2022, 4 mei). School laat godsdienst vallen voor maatschappelijke vorming. *De Standaard*. Geraadpleegd op 31 mei 2022, van https://www.standaard.be/cnt/dmf20220503_97800287

Martin, C. (2009). Delimiting Religion. *Method & Theory in the Study of Religion*, 21(2). <https://www.jstor.org/stable/23555824>

Masquelier, J., Schreiber, J.-P., & Vanderpelen-Diagre, C. (2020). Les religions et la laïcité en Belgique: rapport 2019. https://o-re-la.ulb.be/images/stories/RAPPORTS_ISSN_alternative/Rapport_ORELA_2019_ISSN_OK.pdf

Matheusen, F. (2020). Superdiversiteit betekent... het conflict omarmen. In *Zonder wrijving geen glans* (p. 89). Lannoo.

Mavelli, L. (2013). Between Normalisation and Exception: The Securitisation of Islam and the Construction of the Secular Subject. *Millennium: Journal of International Studies*, 41(2), 159–181. <https://doi.org/10.1177/0305829812463655>

McDonald, J. (z.d.). Welkom. Centraal Comité van de Anglicaanse Eredienst in België. Geraadpleegd op 19 januari 2022, van <https://www.centralanglican.be/welkom>

Merry, M. S. (2005). Social Exclusion of Muslim Youth in Flemish- and French-Speaking Belgian Schools. *Comparative Education Review*, 49(1), 1–23. <https://www.jstor.org/stable/10.1086/426158>

Mescoli, E. (2019). Countering Islamophobia in Belgium. In *Countering Islamophobia in Europe* (pp. 253–287). https://doi.org/10.1007/978-3-030-16260-3_9

Mortelmans, D. (2018). Kwalitatieve analyse met NVivo. In *Een rondleiding in het kwalitatief onderzoek* (pp. 1–24). ACCO. https://accoshop-assets-prod.s3.eu-west-1.amazonaws.com/content_excerpt/9789462927858/Kwalitatieve%20analyse%20met%20NVivo_62927858_18-04-17_Web-2.pdf

Motief vzw. (z.d.). Visie en missie | Motief vzw. Motief vzw | Vorming op het snijpunt van levensbeschouwing en samenleving. Geraadpleegd op 27 juni 2022, van <https://www.motief.org/over-motief/visie/>

Munford, R., & Sanders, J. (2020). Transformative practice: social work practice with vulnerable young people. *European Journal of Social Work*, 1–12. <https://doi.org/10.1080/13691457.2020.1819205>

Munoz, L. (2013, 23 februari). Meer LEF op school. StampMedia. Geraadpleegd op 26 juni 2022, van <https://www.stampmedia.be/artikel/meer-lef-op-school>

Noppe, J., Vanweddingen, M., Doyen, G., Stuyck, K., Feys, Y., & Buysschaert, P. (2018, mei). Vlaamse Migratie- en Integratiemonitor 2018. <https://publicaties.vlaanderen.be/view-file/27487>

Opgroeien. (z.d.). Ondersteuningsteam allochtonen (OTA). Jeugdhulp. Geraadpleegd op 1 december 2021, van <https://www.jeugdhulp.be/organisaties/ondersteuningsteam-allochtonen-ota>

Orbit vzw. (z.d.). ORBIT vzw. Geraadpleegd op 27 juni 2022, van <https://www.orbitvzw.be/4-themas/interlevensbeschouwelijke-ontmoeting/>

Pargament, K., Feuille, M., & Burdzy, D. (2011). The Brief RCOPE: Current Psychometric Status of a Short Measure of Religious Coping. *Religions*, 2(1), 51–76. <https://doi.org/10.3390/rel2010051>

Pollefeyt, D., Bouwens, J., Vanlanduyt, L., & Wybo, E. (2021). Tertio 1124 - Dé atheïst bestaat niet. Tertio. Geraadpleegd op 27 maart 2022, van <https://www.tertio.be/magazines/1124/artikels/D%C3%A9%20athe%C3%AFst%20bestaat%20niet>

Schalock, R. L. (2004). The concept of quality of life: what we know and do not know. *Journal of Intellectual Disability Research*, 48(3), 203–216. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2788.2003.00558.x>

Schnitzer, G., Loots, G., Longman, C., & Valdebenito, C. (2011). De segregatie voorbij? Over (on)mogelijke ontmoetingen tussen de Vlaamse jeugdhulp en de strikt orthodoxe joodse gemeenschap. *Ethnographica Journal on Culture and Disability*. https://www.researchgate.net/profile/Chia-Longman/publication/293199782_De_segregatie_voorbij_Over_onmogelijke_ontmoetingen_tussen_de_Vlaamse_jeugdhulp_en_de_strikt_orthodoxe_joodse_gemeenschap/links/5f8f0aa17aca27289c210e2c0/De-segregatie-voorbij-Over-onmogelijke-ontmoetingen-tussen-de-Vlaamse-jeugdhulp-en-de-strikt-orthodoxe-joodse-gemeenschap.pdf

Sellam, K. (2017, 11 juli). Boerkaverbod niet in strijd met mensenrechten. [vrtnews.be](https://www.vrt.be/vrtnews/nl/2017/07/11/boerkaverbod_nietin_strijdmetmensenrechten-1-3021880/). Geraadpleegd op 6 juli 2022, van https://www.vrt.be/vrtnews/nl/2017/07/11/boerkaverbod_nietin_strijdmetmensenrechten-1-3021880/

Senaat. (2019). DE BELGISCHE GRONDWET. [Senate.be](https://www.senate.be/doc/const_nl.html). Geraadpleegd op 17 maart 2022, van https://www.senate.be/doc/const_nl.html

Slaats, J. (Host). (2021, 20 april). Voorbij het wij-zij-denken van religieus versus seculier. [Podcastaflevering]. In *Koffie met Kif Kif*. Geraadpleegd op 31 juli 2022, van <https://kifkif.be/cnt/artikel/voorbij-het-wij-zij-denken-van-religieus-versus-seculier-10618>

Sleiderink, N. (2017, 3 december). Een ingetogen dialoog. Veto. Geraadpleegd op 27 juni 2022, van <https://www.veto.be/artikel/een-ingetogen-dialoog>

Stark, R., & Glock, C. Y. (1968). *American Piety: The Nature of Religious Commitment*. <https://books.google.be/books?id=qC0EUnhhjigC&lpg=PP1&hl=nl&pg=PA16#v=onepage&q&f=false>

Statius, A. (2022, 22 juni). Jean-Jacques De Gucht bezoekt Simonnet-school die godsdienst en zedenleer schrapt: "Mooi voorbeeld van hoe het anders kan". hln.be. Geraadpleegd op 27 juni 2022, van <https://www.hln.be/sint-martens-latem/jean-jacques-de-gucht-bezoekt-simonnet-school-die-godsdienst-en-zedenleer-schrapt-mooi-voorbeeld-van-hoe-het-anders-kan~ab49842e/>

Struys, B. (2022, 17 mei). Protest tegen strafstudie voor het dragen van een hoofddoek op buitenschoolse activiteiten. De Morgen. Geraadpleegd op 31 mei 2022, van <https://www.demorgen.be/nieuws/protest-tegen-strafstudie-voor-het-dragen-van-een-hoofddoek-op-buitenschoolse-activiteiten~b5a3b472/>

Unia. (2021, juni). Improving equality data collection in Belgium. Unia, Interfederaal Gelijkekansencentrum. https://www.unia.be/files/Documenten/Publicaties_docs/Rapport_IED_CB_-_NL_1006.pdf

Unia. (z.d.-a). Religieuze symbolen bij leerkrachten en niet-onderwijzend personeel. Geraadpleegd op 7 juli 2022, van <https://www.unia.be/nl/discriminatiegronden/geloof-of-levensbeschouwing/symbolen/onderwijs/leerkrachten-en-niet-onderwijzend-personeel>

Unia. (z.d.-b). Religieuze symbolen bij leerlingen en studenten. Geraadpleegd op 7 juli 2022, van <https://www.unia.be/nl/discriminatiegronden/geloof-of-levensbeschouwing/symbolen/onderwijs/leerlingen-en-studenten>

Van den Brande, M., De Baene, H., Grosemans, J., Herdies, R., Lippens, M., Buysse, I., De Feyter, L., Goeminne, E., Uytterhoeven, T., Van Rompaey, W., Van Weel, T., & Vermeersch, T. (2017). In dialoog: maart - april 2017. Tijdschrift van katholiek onderwijs Vlaanderen, 1. <https://docplayer.nl/48606775-Maart-april-2017-tijdschrift-van-katholiek-onderwijs-vlaanderen.html>

Van Els, H., & Knipscheer, J. (2017). Cognitieve gedragstherapie bij allochtonen: een cultuursensitieve benadering. Tijdschrift voor gedragstherapie & cognitieve therapie, 15(1). https://www.tijdschriftgedragstherapie.nl/inhoud/tijdschrift_artikel/TG-2015-1-2/Cognitieve-gedragstherapie-bij-allochtonen-een-cultuursensitieve-benadering

Van Hove, G. (2014). Qualitative interviewing. In Qualitative Research and Educational Sciences (2de editie, pp. 77–108). Pearson Education Limited.

Van Lierde, E. (2022, 25 mei). 'Geloof en (samen)leven zijn niet te scheiden, ze horen wezenlijk samen'. Knack. Geraadpleegd op 2 juni 2022, van <https://www.knack.be/nieuws/belgie/geloof-en-samenleven-zijn-niet-te-scheiden-ze-horen-wezenlijk-samen/>

Van Maldeghem, L. (2021, 6 juni). Hoe neutraal is een hoofddoek? "Ik snap niet dat dit debat nog gevoerd wordt in 2021". vrtnews.be. Geraadpleegd op 6 juli 2022, van <https://www.vrt.be/vrtnews/nl/2021/06/06/hoofddoekendebaat-in-de-zevende-dag/>

Van Turnhout, D., & Stassijns, J. (2022, 27 april). Nieuwe klacht tegen ex-districtsraadslid na antisemitische Facebookpost: "De beste Jood is een dode Jood". Het Nieuwsblad. Geraadpleegd op 31 mei 2022, van https://www.nieuwsblad.be/cnt/dmf20220427_92259927

van Zwieten, M., & Willems, D. (2004). Waardering van kwalitatief onderzoek. Huisarts & Wetenschap, 47, 38–43 (2004). <https://www.henw.org/system/files/download/henw-2004-13-631.pdf>

Vannieuwenburg, A. M. R. (2019). Pleidooi voor een lekenrenaissance: een ideeënhistorische verkenning van de oorzaken en de gevolgen van de constitutionele verankering van de prerogatieven van de levensbeschouwingen in België met bijzondere aandacht voor het onderwijs. (Doctoraat, Universiteit Leiden) Leiden University: Scholarly Publications. Geraadpleegd op 25/05/2022, van <http://hdl.handle.net/1887/68524>

Vlaamse Regering. (2020, 30 september). Regeerakkoord. https://www.belgium.be/sites/default/files/Regeerakkoord_2020.pdf

Vlaamse Onderwijsraad. (2020). Zonder wrijving geen glans. Lannoo.

Vlaamse Overheid. (z.d.). Officieel en vrij onderwijs, onderwijsnetten en koepels. Onderwijs.vlaanderen. Geraadpleegd op 7 juli 2022, van <https://onderwijs.vlaanderen.be/nl/structuur/officieel-en-vrij-onderwijs-onderwijsnetten-en-koepels>

VRT. (2019, 27 oktober). De Afspraak met Khalid Benhaddou en Patrick Loobuyck over "Verdwaald in verlichting" [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=Afw6dXWU2uo&list=WL&index=45>

Wijsen, F. (2021). De multiculturele uitdaging: omgaan met religieuze diversiteit in Nederland. Amsterdam University Press. https://books.google.be/books?hl=nl&lr=&id=XZ4LEAAQBAJ&oi=fnd&pg=PT3&ots=5OF7EN0M5Y&sig=eqWNoIVeG8bBYhC_G8NnJN3GYTc#v=onepage&q&f=false

8. Bijlagen

Bijlage 1: Informed consent (Nederlands)

Ik, ondergetekende, ... verklaar hierbij dat ik, als participant aan een onderzoek van Lore Pappaert aan de Vakgroep Sociaal Werk en Sociale Pedagogiek onder begeleiding van prof. dr. Bruno Vanobbergen van de Universiteit Gent,

- (1) de uitleg over de aard van de vragen en de taken die tijdens dit onderzoek zullen worden aangeboden, heb gekregen en dat mij de mogelijkheid werd geboden om bijkomende informatie te verkrijgen;
- (2) totaal uit vrije wil deelneem aan het wetenschappelijk onderzoek;
- (3) de toestemming geef aan de onderzoekers om mijn resultaten op anonieme wijze te bewaren, te verwerken en te rapporteren;
- (4) op de hoogte ben van de mogelijkheid om mijn deelname aan het onderzoek op ieder moment stop te zetten en dit zonder opgave van reden;
- (5) weet dat niet deelnemen of mijn deelname aan het onderzoek stopzetten op geen enkele manier negatieve gevolgen heeft voor mij;
- (6) weet dat ik op aanvraag een samenvatting van de onderzoeksbevindingen kan krijgen nadat de studie is afgerond en de resultaten bekend zijn;
- (7) geef toestemming dat mijn data gebruikt worden voor verder analyse door andere onderzoekers na volledige anonimisering;
- (8) weet dat UGent de verantwoordelijke eenheid is m.b.t. persoonsgegevens verzameld tijdens het onderzoek. Ik weet dat de data protection officer me meer informatie kan verschaffen over de bescherming van mijn persoonlijke informatie. Contact: Hanne Elsen (privacy@ugent.be).

Gelezen en goedgekeurd op..... (datum),

Handtekening van de participant .....

Naam van de verantwoordelijke onderzoeker **Lore Pappaert**

Bijlage 2: Informed consent (Frans)

Je, soussigné(e),....., déclare que, en tant que participant(e) à un projet de recherche mené par Lore Pappaert au département de travail social et de pédagogie sociale sous la supervision du Prof. Dr. Bruno Vanobbergen de l'Université de Gand,

(1) j'ai reçu l'explication de la nature des questions et des tâches qui seront proposées au cours de cette recherche et que l'on m'a offert la possibilité d'obtenir des informations supplémentaires;

(2) je participe à la recherche scientifique de mon plein gré;

(3) j'autorise les chercheurs à enregistrer, traiter et communiquer les résultats de manière anonyme;

(4) je sais que je peux mettre fin à ma participation à l'étude à tout moment sans donner de raison;

(5) je sais que le fait de ne pas participer ou d'interrompre ma participation à l'étude ne m'affectera en aucune façon de manière négative;

(6) je sais que je peux recevoir, sur demande, un résumé des résultats de la recherche quand l'étude est terminée et les résultats sont connus;

(7) je donne l'autorisation d'utiliser mes données pour des analyses ultérieures par d'autres chercheurs dans l'anonymat complet.

(8) je sais que l'UGent est l'unité responsable en ce qui concerne les données personnelles collectées lors de la recherche. Je sais que le délégué à la protection des données peut me donner plus d'informations sur la protection de mes informations personnelles. Contact: Hanne Elsen (privacy@ugent.be).

Lu et approuvé sur ..... (date),

Signature du participant .....

Nom du chercheur responsable **Lore Pappaert**

Bijlage 3: Informed consent (Engels)

I, the undersigned ....., hereby declare that I, as a participant in a research project conducted by Lore Pappaert at the Department of Social Work and Social Pedagogy under the supervision of Prof. Dr. Bruno Vanobbergen of Ghent University,

(1) have been informed about the research objectives, the questions and the tasks that I will encounter during the research and that I was given the opportunity to receive further information if desired;

(2) will participate out of free will in the research project;

(3) give informed consent to the researchers to store, process, and report my data in anonymized form;

(4) am aware of the option to stop my participation in this research at any moment in time without having to provide a reason;

(5) know that participating or stopping my participation in the research has no negative consequences of any kind for me;

(6) am aware of the option to ask the researcher(s) for a summary of the results after the study is finished and the results have been known;

(7) agree that my data may be used for further analysis by other researchers after complete anonymization;

(8) am aware that UGent is the responsible entity with regards to the personal information collected during the study. I am also aware that the data protection officer can give me more information about the protection of my personal information. Contact: Hanne Elsen (privacy@ugent.be).

Read and approved at ..... (date),

Signature of participant .....

Name of the responsible researcher: **Lore Pappaert**

Bijlage 4: Actief informed consent voor ouders (Nederlands)

Geachte heer/mevrouw,

Ik ben Lore Pappaert, student sociaal werk aan de Universiteit Gent. Voor mijn masterproef interview ik religieuze jongeren uit de derde graad van het secundair onderwijs in Brussel. Mijn masterproef gaat over hoe religieuze jongeren het ervaren om in een seculiere samenleving te leven, waar religie geen grote rol speelt.

Uw dochter gaf aan te willen deelnemen aan mijn onderzoek, in de vorm van een interview. De vragen tijdens het interview gaan over de rol van religie en het begrip ten opzichte van religie in de samenleving en hoe dit wordt ervaren binnen maatschappelijke instituties, zoals onderwijs en gezondheidszorg.

Opdat jullie dochter zou kunnen participeren, heb ik jullie toestemming nodig als ouders. Het document onderaan lijkt heel formeel, maar is belangrijk voor de UGent en de legitimiteit van mijn masterproef.

Met onderstaande document verklaar ik onder andere dat ik de antwoorden die tijdens het interview zijn gegeven, anoniem zal verwerken. De geanonimiseerde gegevens kunnen worden gebruikt voor verdere analyse door andere onderzoekers. Belangrijk om te weten is dat uw dochter op elk moment kan aangeven dat ze het interview wil stopzetten, zonder gevolgen te ervaren.

Indien u vragen zou hebben, mag u me altijd contacteren via lore.pappaert@ugent.be.

Vriendelijke groeten,
Lore Pappaert

INFORMED CONSENT

Ik, ondergetekende, ..., ouder/voogd van ....., geef hierbij mijn kind de toestemming om deel te nemen aan een onderzoek aan de Vakgroep Sociaal Werk en Sociale Pedagogiek onder leiding van Lore Pappaert van de Universiteit Gent. Ik verklaar dat ik

1. de uitleg over de aard van de vragen en de taken die tijdens dit onderzoek zullen worden aangeboden, heb gekregen en dat mij de mogelijkheid werd geboden om bijkomende informatie te verkrijgen;
2. volledig uit vrije wil mijn kind laat deelnemen aan het wetenschappelijk onderzoek;
3. de toestemming geef aan de onderzoekers om de resultaten op anonieme wijze te bewaren, te verwerken en te rapporteren;
4. op de hoogte ben van de mogelijkheid om de deelname van mijn kind aan het onderzoek op ieder moment stop te zetten en dit zonder opgave van reden;
5. weet dat niet deelnemen of de deelname van mijn kind aan het onderzoek stopzetten op geen enkele manier negatieve gevolgen heeft voor mijn kind.
6. weet dat ik op aanvraag een samenvatting van de onderzoeksbevindingen kan krijgen nadat de studie is afgerond en de resultaten bekend zijn;
7. geef toestemming dat de data van mijn kind gebruikt worden voor verder analyse door andere onderzoekers na volledige anonimisering;
8. weet dat UGent de verantwoordelijke eenheid is m.b.t. persoonsgegevens verzameld tijdens het onderzoek. Ik weet dat de data protection officer me meer informatie kan verschaffen over de bescherming van de persoonlijke informatie van mijn kind. Contact: Hanne Elsen (privacy@ugent.be).

Gelezen en goedgekeurd op.....(datum),

Handtekening van de ouder/voogd van het kind .....

Naam van de verantwoordelijke onderzoeker **Lore Pappaert**

Bijlage 5: Actief informed consent voor ouders (Frans)

Cher/Chère,

Je suis Lore Pappaert, étudiante en travail social à l'université de Gand.

Pour ma thèse je fais des interviews avec des jeunes croyants et pratiquants de la cinquième et de la sixième secondaire (de 15 à 18 ans) à Bruxelles. Ma thèse s'agit de la façon dont ils vivent leur foi en relation avec la société sécularisée dans laquelle nous vivons.

Votre fille a confirmée qu'elle voulait participer, en forme d'un interview. Les questions de l'interview seront au sujet du rôle et du compréhension de la religion dans la société et comment c'est expérimenté dans des institutions sociales, comme l'éducation et la santé publique.

Pour qu'elle puisse participer, j'ai besoin de votre approbation. Le document en dessous peut sembler très formel, mais c'est nécessaire pour l'UGent. Je déclare avec ce document que je vais traiter les réponses de votre enfant de façon anonyme et que votre enfant peut quitter l'entretien à chaque moment.

Si vous avez des questions, vous pouvez toujours me contacter sur lore.pappaert@ugent.be.

Sincèrement,
Lore Pappaert

INFORMED CONSENT

Je, soussigné(e), ... , parent/gardien de ..... déclare que, en tant que participant(e) à un projet de recherche mené par Lore Pappaert au département du travail social et de pédagogie sociale sous la supervision du Prof. Dr. Bruno Vanobbergen de l'Université de Gand,

1. j'ai reçu l'explication de la nature des questions et des tâches qui seront demandées au cours de cette recherche et que l'on m'a offert la possibilité d'obtenir des informations supplémentaires;
2. je laisse mon enfant participer à la recherche scientifique de mon plein gré;
3. j'autorise les chercheurs à enregistrer, traiter et communiquer les résultats de manière anonyme;
4. je sais que mon enfant peut mettre fin à sa participation à l'étude à tout moment sans donner de raison;
5. je sais que le fait de ne pas participer ou d'interrompre sa participation à l'étude n'affectera le participant en aucun façon d'une manière négative;
6. je sais que je peux recevoir, sur demande, un résumé des résultats de la recherche quand l'étude sera terminée et les résultats seront connus;
7. je donne l'autorisation d'utiliser des données de mon enfant pour des analyses ultérieures par d'autres chercheurs dans l'anonymat complet.
8. je sais que l'UGent est l'unité responsable en ce qui concerne les données personnelles collectées lors de la recherche. Je sais que le délégué de la protection des données peut me donner plus d'informations sur la protection de mes informations personnelles.

Contact : Hanne Elsen (privacy@ugent.be).

Lu et approuvé le ..... (date),

Signature du parent/gardien d'enfant .....

Nom du chercheur responsable **Lore Pappaert**

Bijlage 6: Actief informed consent voor ouders (Engels)

Dear Sir/Madam,

I am Lore Pappaert, a student Social Work at the University of Ghent. For my master's thesis, I am interviewing religious youth from the third grade of secondary school in Brussels. My thesis is about how religious youth experience living in a secular society, where religion does not play a major role.

Your daughter expressed she wanted to participate in my master's thesis, in the form of an interview. The questions during the interview will be about how the role of religion and the understanding of religion is experienced within social institutions, such as education and health care.

Because she's a minor, consent of the parents is needed for her to participate. The following document is an informed consent, a formal document with information about the practical and ethical part of the research. With this document I state for example that I will process the answers given during the interview anonymously and your child can indicate at any time that she wants to stop participating, without any consequences.

If you agree to the statements, you can sign it. If you have any questions, feel free to contact me at lore.pappaert@ugent.be.

Kind regards,
Lore Pappaert

INFORMED CONSENT

I, the undersigned ....., parent/guardian of ..... hereby declare that I, in a research project conducted by Lore Pappaert at the Department of Social Work and Social Pedagogy under the supervision of Prof. Dr. Bruno Vanobbergen of Ghent University,

1. have been informed about the research objectives, the questions and the tasks that will be presented during the research and that I was given the opportunity to receive further information if desired;
2. accept out of free will that my child will participate in the research project;
3. give informed consent to the researchers to store, process, and report the data in anonymized form;
4. am aware of the option for my child to stop the participation in this research at any moment in time without having to provide a reason;
5. know that participating or stopping the participation in the research has no negative consequences of any kind for my child or myself;
6. am aware of the option to ask the researcher(s) for a summary of the results after the study is finished and the results are known;
7. agree that the data may be used for further analysis by other researchers after complete anonymization;
8. am aware that UGent is the responsible entity with regards to the personal information collected during the study. I am also aware that the data protection officer can give me more information about the protection of my personal information. Contact: Hanne Elsen (privacy@ugent.be).

Read and approved at ..... (date),

Signature of parent/guardian of the child .....

Name of the responsible researcher: **Lore Pappaert**

Bijlage 7: Passief informed consent voor ouders (Nederlands)

Geachte heer/mevrouw,

Ik ben Lore Pappaert, student sociaal werk aan de Universiteit Gent. Voor mijn masterproef interview ik religieuze jongeren uit de derde graad van het secundair onderwijs in Brussel. Mijn masterproef gaat over hoe religieuze jongeren het ervaren om in een seculiere samenleving te leven, waar religie geen grote rol speelt.

Uw dochter gaf aan te willen deelnemen aan mijn onderzoek, in de vorm van een interview. De vragen tijdens het interview gaan over de rol van religie en het begrip ten opzichte van religie in de samenleving en hoe dit wordt ervaren binnen maatschappelijke instituties, zoals onderwijs en gezondheidszorg.

Met dit bericht verklaar ik, ook aan u, dat ik de antwoorden die tijdens het interview zijn gegeven anoniem zal verwerken. De geanonimiseerde gegevens kunnen worden gebruikt voor verdere analyse door andere onderzoekers. Uw dochter kan op elk moment aangeven dat ze het interview wil stopzetten, zonder gevolgen.

Als je vragen hebt, contacteer me dan gerust via lore.pappaert@ugent.be.

Vriendelijke groeten,
Lore Pappaert

Bijlage 8: Passief informed consent voor ouders (Frans)

Cher/Chère,

Je suis Lore Pappaert, étudiante en travail social à l'université de Gand.

Pour ma thèse je fais des interviews avec des jeunes croyants et pratiquants de la cinquième et de la sixième secondaire (de 15 à 18 ans) à Bruxelles. Ma thèse s'agit de la façon dont ils vivent leur foi en relation avec la société sécularisée dans laquelle nous vivons.

Votre fille a confirmée qu'elle voulait participer, en forme d'un interview. Les questions de l'interview seront au sujet du rôle et du compréhension de la religion dans la société et comment c'est expérimenté dans des institutions sociales, comme l'éducation et la santé publique.

Avec ce document je déclare, à vous aussi, que je traiterai les réponses de façon anonyme. Le data anonyme peut être utilisé par des autres chercheurs pour une analyse plus profonde. Votre fille peut mettre fin à sa participation à chaque moment elle voudrait.

Si vous avez des questions, vous pouvez toujours me contacter sur lore.pappaert@ugent.be.

Sincèrement,
Lore Pappaert

Bijlage 9: Passief informed consent voor ouders (Engels)

Dear Sir/Madam,

I am Lore Pappaert, a student Social Work at the University of Ghent. For my master's thesis, I am interviewing religious youth from the third grade of secondary school in Brussels. My thesis is about how religious youth experience living in a secular society, where religion does not play a major role.

Your daughter agreed to participate in my master's thesis, in the form of an interview. The questions during the interview will be about how the role of religion and the understanding of religion is experienced within social institutions, such as education and health care.

With this message I declare, also to you, that I will process the answers given during the interview anonymously. The anonymized data could be used for further analysis by other researchers. Your daughter can indicate at any time that she wants to stop the interview, without any consequences.

If you have any questions, feel free to contact me at lore.pappaert@ugent.be.

Kind regards,

Lore Pappaert

Bijlage 10: Interviewleidraad (Nederlands)

Verkennde vragen

- 1) Waarom wilde je graag meewerken aan dit onderzoek?
- 2) Welke religie heb je?
- 3) Wat betekent jouw geloof voor jou?
- 4) Hoe sterk heeft gelovig zijn een impact op jouw persoonlijke leven?
- 5) Ben je praktiserend? Daarmee bedoel ik: doe je bepaalde dingen uit overtuiging van je geloof?
  - a) Zoals wat?
- 6) Hoe zie je de verhouding tussen wie je bent en het gelovig zijn?
  - a) Hoe zie je de balans tussen een goede gelovige zijn en een goede persoon zijn? (Is dat hetzelfde voor jou?)
- 7) Welke waarden zitten er in je geloof?
  - a) Hoe sta je zelf tegenover deze waarden? Welke vind je belangrijker?
  - b) Zijn er verschillen met de waarden die je van thuis uit mee kreeg?
    - i) Zo ja, hoe ga je hiermee om?
  - c) Deel je deze waarden met een andere groep? (bv. religieuze organisatie)
    - i) Wordt daarover gepraat?
- 8) Wat is volgens jou het verschil tussen gelovig zijn als jongere en als volwassene?
- 9) Praat je binnen je familie over je geloof?
  - a) Praat je met hen over hoe je je geloof zelf beleeft?
  - b) Welke invloed heeft je familie op je geloofsbeleving?
- 10) Praat je met vrienden over je geloof?
  - a) Op welke momenten?
  - b) Zijn er dingen die je liever niet bespreekt?
    - i) Waar trek je die grens voor jezelf?
- 11) Heb je vrienden die ook gelovig zijn?
  - a) Is de band met hen anders dan met niet-gelovige vrienden?
  - b) Hoe zou je zeggen dat het feit dat jullie beiden gelovig zijn jullie vriendschap beïnvloedt?
  - c) En omgekeerd, welke invloed kan een vriendschap hebben op de beleving van je geloof?
- 12) Wat doe je in je vrije tijd?
  - a) Hoe sta je tegenover georganiseerde vrije tijd in groepsverband, zoals jeugdbewegingen of een sportvereniging?

Geloof als coping

- 13) ~~Uit onderzoek blijkt dat gelovig zijn ook positieve of negatieve effecten kan hebben op je fysieke gezondheid. Dat zou afhangen van hoe je naar je geloof kijkt. Bijvoorbeeld als je~~

~~geloof dat je gestraft zal worden wanneer je zondigt, kan dat zorgen voor schuldgevoelens. Als die een lange tijd aanhouden, zou dat je fysiek slechter kunnen doen voelen.~~

- a) ~~Herken je deze link tussen een goede gelovige willen zijn en hoe je je fysiek voelt?~~
- b) Herken je het feit dat het soms ook niet makkelijk is om gelovig te zijn, omdat het soms ook met negatieve gevoelens kan gepaard gaan?
  - i) Op welke manier herken je dat?

14) Hoe ga je om met tegenslagen (groot en klein)?

- a) Wat is de rol van je geloof hierin?

15) Wat is de rol van je geloof bij positieve gebeurtenissen?

- a) (Is dat een andere rol? In welke zin wel/niet?)

Context

16) Is de buurt waarin je woont ondersteunend ten opzichte van mensen die gelovig zijn?

17) Is de buurt waarin je woont ondersteunend ten opzichte van jouw religie?

18) Hoe ervaar je het om gelovig te zijn in onze samenleving?

19) Hoe ga je om met vooroordelen over je geloof?

- a) Wat draagt hiertoe bij (tot het bestaan van deze vooroordelen)?
- b) Hoe heb je daarmee leren omgaan?
- c) Welke rol speelt je geloof daar zelf in?

20) Vind je dat er in het onderwijs genoeg aandacht is voor religie?

- a) Op welk vlak wel? Op welk vlak niet?
- b) Op welke manier zou er meer aandacht moeten zijn voor religie?
  - i) Wat is daarvoor nodig?

21) Vind je dat er genoeg begrip is specifiek op jouw school voor het feit dat je gelovig bent?

- a) Op welke manier krijgt jouw keuze om gelovig te zijn een plek op school?
- b) Wanneer wordt met die keuze rekening gehouden?

Andere domeinen/organisaties dan het onderwijs

22) Hoe sta je als gelovige persoon tegenover organisaties specifiek gericht op jongeren (hulpverlening + vrije tijd)?

- a) Zijn er specifieke organisaties of personen waar je je naar richt als je hulp nodig hebt waar je vrienden of familie minder geschikt voor zijn?
- b) Zijn er specifieke organisaties of personen waar je je vrije tijd niet zou willen besteden?
- c) Zijn er organisaties of personen waar je omwille van je geloof niet naartoe (zou) gaan, zowel voor hulp als voor vrije tijd?
  - i) Zo ja, waaraan ligt dit?
  - ii) Wat zou er kunnen gedaan worden om het voor religieuze personen aantrekkelijker te maken om hulp te zoeken bij degenen die hulp aanbieden?

23) Volgens onderzoek (Schalock) is het belangrijk voor je algemene welzijn om je waardig en gerespecteerd te voelen.

- a) Heb je het gevoel dat je (op alle aspecten van je persoonlijkheid, en dus ook als religieus persoon) telkens gerespecteerd wordt?

b) Zo niet, was dat eenmalig en in welke situatie(s)?

24) Je zal de laatste jaren gezien hebben dat de aandacht voor racisme toeneemt op verschillende vlakken (media, politiek, sociaal).

a) Denk je dat er ook een vorm van racisme is tegenover bepaalde religies?

b) Dat je anders behandeld of bekeken wordt op basis van in welke religie je gelooft?

25) Is er nog iets dat ik volgens jou niet gevraagd heb dat je wel belangrijk vindt om te vermelden?

26) Wat vond je van het interview?

Bijlage 11: Interviewleidraad (Frans)

Questions exploratoires

- 1) Pourquoi as-tu voulu participer à cette recherche?
- 2) Quelle est ta religion?
- 3) Qu'est-ce que ta foi signifie pour toi?
- 4) Dans quelle mesure le fait d'être religieux a-t-il un impact sur ta vie personnelle?
- 5) Est-ce que tu te vois toi-même comme pratiquant?
- 6) Comment est-ce que tu vois la relation entre qui tu es et le fait d'être croyant?
  - a) Comment vois-tu l'équilibre entre être un bon croyant et être une bonne personne? (Est-ce la même chose pour toi?)
- 7) Quelles sont les valeurs de ta foi?
  - a) Que penses-tu de ces valeurs? Laquelle est la plus importante à tes yeux, s'il y a des valeurs plus importantes?
  - b) Y a-t-il des différences avec les valeurs qui t'as été enseignées à la maison?
    - i) Si oui, comment gères-tu ces différences?
  - c) Partages-tu ces valeurs avec des autres personnes? (par exemple, une organisation religieuse)
    - i) Est-ce que ces valeurs sont discutées là-bas?
- 8) Qu'y a-t-il de différent, selon toi, dans le fait d'être un mineur et d'être religieux, par rapport à un adulte?
- 9) Est-ce que tu parles de ta foi avec ta famille?
  - a) Parles-tu avec eux de la manière dont tu vives ta foi?
  - b) Quelle est l'influence de ta famille sur ton expérience de la foi?
- 10) Parles-tu de ta foi avec tes amis?
  - a) A quels moments?
  - b) Y a-t-il des choses dont tu préfères de ne pas en parler?
    - i) Où poses-tu la limite pour toi-même?
- 11) As-tu des amis qui sont religieux aussi?
  - a) Le lien avec eux est-il différent de celui des amis non croyants?
  - b) Comment diriez-vous que le fait que vous soyez tous religieux affecte votre amitié?
  - c) Et vice versa, quelle influence une amitié peut-elle avoir sur l'expérience de ta foi?
- 12) Que fais-tu pendant ton temps libre?
  - a) Que penses-tu des loisirs organisés en groupe, comme les mouvements de jeunesse ou les clubs sportifs?

La foi comme moyen d'adaptation

- 13) ~~Des recherches montrent que le fait d'être croyant peut également avoir des effets positifs sur votre santé physique. Elle peut également avoir des effets négatifs. Cela dépend de la façon dont vous considérez votre foi. Par exemple, si vous croyez que vous serez puni si~~

~~vous péchez, cela peut provoquer un sentiment de culpabilité. Si cela se prolonge, vous risquez de vous sentir physiquement plus mal.~~

- a) ~~Reconnais-tu ce lien entre le fait de vouloir être un bon croyant et la façon dont tu te sens physiquement?~~
- b) Reconnais-tu qu'il n'est parfois pas facile d'être croyant, car cela peut aussi s'accompagner de sentiments négatifs?

14) Comment gères-tu les marges de recul ou des difficultés (petits et grands)?

- a) Quel est le rôle de ta foi dans ce domaine?

15) Quel est le rôle de la foi dans les événements positifs?

- a) (Est-ce un rôle différent? De quelle manière?)

Contexte

16) Le quartier dans lequel tu vives est-il favorable aux personnes croyantes?

17) Le quartier dans lequel tu vives est-il favorable à ta religion spécifiquement?

18) Comment est-ce que tu vives le fait d'être religieux dans notre société, en général?

19) Comment fais-tu face aux préjugés sur ta foi?

- a) Qu'est-ce qui contribue à cela (à l'existence de ces préjugés)?
- b) Comment avez-vous appris à y faire face?
- c) Quel rôle votre foi joue-t-elle dans ce domaine?

20) Penses-tu que l'on accorde suffisamment d'attention à la religion dans l'éducation?

- a) À quel niveau le fait-il? En quoi cela n'est-il pas le cas?
- b) Dans quelle mesure la religion devrait-elle bénéficier d'une plus grande attention?
  - i) Que faut-il pour cela?

21) Penses-tu qu'il y a assez de compréhension spécifiquement dans votre école pour le fait que tu es religieuse?

- a) Dans quelle mesure ton école donne-t-il une place à ton choix d'être religieuse?
- b) Quand ce choix est-il pris en compte ?

Organisations

22) Quelle est ta position en tant que personne religieuse vis-à-vis des organisations spécifiquement pour des jeunes qui ont besoin d'assistance?

- a) Y a-t-il des organisations ou des personnes spécifiques vers lesquelles tu te tournes lorsque tu as besoin d'aide et qui conviennent moins à tes amis ou à ta famille?
- b) Y a-t-il des organisations ou des personnes auxquelles, en raison de ta foi, tu ne t'adresses pas lorsque tu as besoin d'aide?
  - i) Si oui, pourquoi?
- c) Que pourrait-on faire pour inciter les personnes religieuses à rechercher l'aide de ceux qui la proposent?

23) Selon les recherches (Schalock), il est important pour votre bien-être général de vous sentir digne et respecté.

- a) As-tu le sentiment d'avoir toujours été respecté (dans tous les aspects de ta personnalité, et donc aussi en tant que personne religieuse)?
- b) Si non, est-ce que c'était seulement une fois et dans quelle(s) situation(s)?

- 24) Tu aurais constaté ces dernières années que l'attention portée au racisme s'accroît dans divers domaines (dans le média, politique, social).
- a) Penses-tu qu'il existe également une forme de racisme envers certaines religions?
  - b) Pense-tu que tu es traité ou considéré différemment en fonction de la religion à laquelle tu crois?
- 25) Y a-t-il autre chose que tu penses que je n'ai pas demandé et que tu trouves important de mentionner?
- 26) Comment as-tu ressenti le fait de parler de ta foi?

Bijlage 12: Interviewleidraad (Engels)

Exploratory questions

- 1) Why did you want to participate in this research?
- 2) What is your religion?
- 3) What does your faith mean to you?
- 4) How much does being a believer impact your personal life?
- 5) Are you practicing? By that I mean, do you do certain things out of conviction of your faith?
  - a) Like what?
- 6) How do you see the relationship between who you are and being a believer?
  - a) How do you see the balance between being a good believer and being a good person?
(Is that the same for you?)
- 7) What values are there in your faith?
  - a) How do you feel about these values? Which do you find more important?
  - b) Are there differences with the values you were taught at home?
    - i) If so, how do you deal with this?
  - c) Do you share these values with another group? (e.g. religious organisation)
    - i) Are these discussed?
- 8) What is different about being a minor and being religious, as opposed to an adult?
- 9) What influence, do you think, does your family have on your experience of faith?
  - a) Do you talk about your faith within your family?
  - b) Do you talk with them about how you experience your faith?
- 10) Do you talk about your faith with friends?
  - a) At what times?
  - b) Are there things you prefer not to talk about?
    - i) Where do you draw the line for yourself?
- 11) Do you have friends who are also religious?
  - a) Is the bond with them different from with friends that are not?
  - b) How would you say that the fact that you are both religious affects your friendship?
  - c) And vice versa, what influence can a friendship have on the experience of your faith?
- 12) What do you do in your spare time?
  - a) How do you feel about organized leisure in groups, like youth movements or sports clubs?

Faith as coping

- 13) ~~Research shows that being a believer can also have positive effects on your physical health. It can also have negative effects. That would depend on how you look at your faith. For example, if you believe that you will be punished if you sin, this can cause feelings of guilt. If this continues for a long time, it could make you feel physically worse.~~

- a) ~~Do you recognise this link between wanting to be a good believer and how you feel physically? How?~~
- b) Do you recognise that sometimes it is not easy to be a believer because it can also be accompanied by negative feelings? How do you recognise this?

14) How do you deal with setbacks/difficulties/bad moments (big and small)?

- a) What is the role of your faith in this?

15) What is the role of your faith in positive events?

- a) (Is this a different role? In what way?)

Context

16) Is the neighbourhood you live in supportive of people of faith?

17) Is the neighbourhood you live in supportive of your religion?

18) How do you experience being religious in our society?

19) How do you deal with prejudice about your faith?

- a) What contributes to this (to the existence of these prejudices), according to you?
- b) How have you learned to deal with it?
- c) What role does your faith play in this?

20) Do you think there is enough attention for religion in education?

- a) On which level does it? In which not?
- b) In what way should there be more attention for religion?
  - i) What is needed for that?

21) Do you think there is enough understanding specifically at your school for the fact that you are religious?

- a) In what way is your choice to be religious given a place at school?
- b) When is this choice taken into account?

Help organisations

22) How do you, as a religious person, feel about organizations that are meant for youth specifically (for help but also for leisure)

- a) Are there specific organizations or people you turn to when you need help that your friends or family are less suited to?
- b) Are there organizations or persons to whom you would not turn because of your faith when you need help? If so, why?
- c) What could be done to make it more attractive for religious people to seek help from those who offer it?

23) According to research (Schalock), it is important for your general well-being to feel worthy and respected. Do you feel that you (in all aspects of your personality, and therefore also as a religious person) have been respected all the time?

- a) If not, was it once and in which situation(s)?
- b) What do you think is the impact of society in general on such moments?

24) You will have seen in recent years that attention to racism is increasing in various areas (media, political, social). Do you think there is also a form of racism towards certain religions? (That you are treated or viewed differently based on what religion you believe in?)

- a) Where does that come from?
- b) Why, do you think, it still exists?

25) Well, that was it.

26) Is there anything else you think of that I have not asked but that you find important to mention?

27) How did you feel about talking about your faith in relation to social institutions?

- a) The questions are a bit implicit. What institutions do you think we talked about?